

IRBK-0100082

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय जाति

दा क्र ८२

IRBK-0100082

IRBK-0100082

८२

नाटक

कमला.

हैं पुस्तक

रा. रा. यशवंत नारायण टिपनीस,

महाराष्ट्र नाटक मंडळींतील एक प्रसिद्ध नट

यांनी लिहिले

ते

रा. रा. शंकर नरहर जोशी यांनी

पुणे येथे

८१८ सदाशिव पेठेत

‘चित्रशाळा’ छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केले.

(आवृत्ति पहिली)

सन १९११.

IRBK-0100082

IRBK-0100082

किंमत ८१२ आण.

...

...

हे पुस्तक सन १८६७ च्या आक्ट्याप्रमाणे नोंदले असून सर्व
हक्क स्वाधीन ठेविले आहेत.

प्रस्तावना.

१०२

‘कमला’ हें नाटक माझे तरुण मित्र रा. रा. यशवंतराव टिपनीस, प्रसिद्ध ‘महाराष्ट्र-नाटक’ मंडळींतील प्रमुख नट, यांनी लिहिलें आहे. मेरी कॉरेली या जगत्प्रसिद्ध विदुषीने ‘थेल्मा’ नांवाची एक रसभरित कादंबरी लिहिली आहे, तिचें हें रूपांतर आहे. रा. रा. टिपनीस यांचा हा प्रथमच प्रयत्न आहे. या दृष्टीने प्रस्तुतचें नाटक बरेच चांगलें झालें आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. या नाटकावर प्रतिकूल व अनुकूल असे बरेच टीकात्मक लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. या टीकात्मक लेखांची योग्यता वाचकांच्या आणि प्रेक्षकांच्या लक्षांत लवकर यावी, एतदर्थ या नाटकाचें संविधानक थोडक्यांत सांगतो.

राधाबाई या नांवाची श्रीमंत, सुंदर, पण स्वच्छंदी व मानी अशी एक स्त्री होती. बाबासाहेब हे तिचे पति होत. उभयतांही अर्वाचीन तऱ्हेचें शिक्षण मिळालें होते. बाबासाहेब स्वभावानें शांत, प्रेमळ, गंभीर, सुखभावी, सहनशील, स्वातंत्र्याचे खरे चाहाते व पितृधर्मदक्ष असे होते. यांची दिनचर्या बहुधा विद्याव्यासंगांत आणि आपल्या मुलाच्या शिक्षणामध्यें व्यापलेली असे. पण स्वच्छंदी राधाबाईला नटण्यामुरडण्याची अतिशय हौस असल्यामुळें व पतीकडून ही तिची हौस पूर्ण होत नसल्यामुळें तिची पतिनिष्ठा दिवसानुदिवस कमी होत गेली. तिचें मन तरुण व श्रीमंत नानासाहेब जहागिरदारांच्या सर्वांग-सुंदरतेनें व स्वातंत्र्यप्रिय आचारविचारांनीं ओढून घेतलें. त्यांच्या सौंदर्यावर तिचें प्रेम बसलें अतिरिक्त प्रेमानें ती अंधळी झाली. नानासाहेबांचे दिव्य सद्गुण, त्याची भैश्वरी निष्ठा आणि त्यांचा प्रेमळ पण करारी स्वभाव या गोष्टी राधाबाईला कळल्या नाहींत. भावी कालांतील स्वतंत्रतेच्या दक्षिनें मंडित झालेल्या स्त्रीपुरुषांच्या मिश्र समाजांत नानासाहेब व राधाबाई यांच्या गांठी पुष्कळ वेळ पडल्या. या परिणाम मात्र असा झाला कीं, राधाबाईची स्वच्छंदी वृत्ति अनावर झाली. आणि तिनें नानासाहेबांच्या सौजन्याची संधि घेऊन त्यांच्याशीं अयोग्य स्नेह करणाऱ्याचा प्रयत्न केला. हें राधाबाईचें अमर्याद वर्तन पाहून नानासाहेबांच्या शुद्ध मनाला स्त्रियांचा, संसाराचा, अर्वाचीन समाजाचा आणि जीवित्वाचा तिटकारा

येऊन ते वैतागले व तीर्थयात्रेला निघून गेले. फिरतां फिरतां ते व गेले. तेथें कमला नामक एका तपस्वी कन्येची व त्यांची गांठ ५७ कुमारी शुद्ध व निर्व्याज प्रेमामध्ये शकुंतलेसारखी वाढलेली होती. हिची उच्च, संस्कृति उच्च, शिक्षण उच्च आणि आश्रमांतील परिस्थितिही उच्च प्रती होती. तसेंच, इचें सौंदर्यही अनुपम होतें. उभयतांच्या गांठी पुष्कळ वेळ पडल्या, उभयतांमध्ये शुद्ध, आणि निष्कपट प्रेम उत्पन्न झालें, कमलेच्या पित्याची या वृद्धिगत होणाऱ्या प्रेमाला अनुमति मिळाली व ह्या प्रेमाच्या परिपाकांत उभयतांचें यथाविधि लग्न झालें आणि हें दंपत्य आपल्या शुद्ध वर्तनानें आपल्या स्वैर व कृत्रिम समाजास निराळें वर्तन दावें, असा संकल्प करून स्वनगरां परत आलें. ही नानासाहेबांच्या लग्नाची वार्ता राधाबाईस समजली तेव्हां नानासाहेबांच्या शुद्ध प्रेमामृतपूर्ण संसारामध्ये विष कालविण्याचा तिचा संकल्प झाला. नानासाहेबांच्या अंतःकरणांतून कमलेवरील त्यांचें प्रेम बहिष्कृत केलें तर अजागा मिळेल अशा तिची वेडी कल्पना होती. याच वेळीं तिनें आनंदराव नांवाच्या एका उष्टू, लफंग्या, हलकट, सर्वव्यसनपरिपूर्ण जबाजारी इनामदाराशीं प्रेमकथा बोलण्यापुरता मात्र स्नेह धरिला होता. या उष्टू पुराण काय वाटेल तें करावयास मार्गेंपुढें पाहाणारा नव्हता. याची आनंदराव कमलेच्या गांठ घालून द्यावी, आणि आपण नानासाहेबांची प्राप्ति करून घ्यावी, हा राधाबाईचा उद्देश होता. कर्म-धर्म-संयोगानें याच समयास 'तारा' या नांवाची एक उनाड बायको आपली नाटक मंडळी घेऊन त्या नगरांत आली होती. ही पराकाष्ठेची छचोर असे. दुर्गुणामध्ये आनंदराव मोठा, किंवा ही ताराजी मोठी हें सांगतां येणें शक्य नाहीं. ही बाई गणपतराव नांवाच्या सद्गुणी पणभ्याड अशा एका गृहस्थाची उठून गेलेली बायको होती. गणपतराव हा नानासाहेबांचा खास-चिटणीस होता. यजमानाचें गणपतरावावर भारी प्रेम असे कारण गणपतराव कर्तव्यदक्ष होता. गणपतरावाची सांसारिक दुःस्थिती नानासाहेबांस कळली तेव्हां तिचा परिहार करावा, एतदर्थ परोपकारी नानासाहेबां ताराजीची तीनचार वेळ गांठ घेतली; पण त्यांच्या मनाप्रमाणें झाली नाहीं. इकडे नानासाहेबांची व छचोर ताराजीची अनेक वेळ हें कमलेशीं मायावी स्नेह करून तिच्या मनांत नवऱ्यांविषयीं संशय उत्पन्न

खटपट करणाऱ्या राधाबाईच्या पध्यावर पडलें. त्या एका गोष्टीवर तिनें सांघाट जमवून आणि कों, कमलेची व आनंदरावाची एकांतांत गांठ पडावी, निदान गांठ पडली असा बोभाटा व्हावा, नानासाहेब आणि ताराजी यांच्या गांठी एकांतांत पडतात ही बातमी कमलेच्या कानावर परस्पर जावी आणि या-प्रमाणें उभयतांमध्ये विघाड होऊन कमलेनें नाहींसें व्हावें. निष्कपट स्वभावी कमलेचें शुद्ध मन कलुषित व्हावें, म्हणून तिनें नानासाहेबांनीं ताराजीस लिहिलेलें एक साधें पत्र नानासाहेब परगांवीं गेले आहेत असें पाहून कमलेला दाखविलें. हा शेवटचा विषारी बाण कमलेच्या जिव्हारीं लागला; पण आपल्या पतीवर न रागावतां आपली स्वतःची योग्यताच अत्यंत कमी आहे अशी आपली प्रामाणिक समजूत करून घेतली आणि या कृत्रिम शिष्टाचारी समाजाला कंटाळून जाऊन कमलेनें माहेरची वाट धरली. घरां परत आल्यावर नानासाहेबांस ही समजली. आपल्या हातचें बनावट पत्रही त्यांस मिळालें तेव्हां या कपटपत्राची सूत्रधार राधाबाई आहे, असें त्यांस वाटलें. तेव्हां बाबासाहेबांस हें सर्व राधाबाईचें दुष्कृत्य कळवून आपण बद्रीकाश्रमास जावें असा त्यांनीं निश्चय केला. परंतु यदृच्छेनें असा योग आला कीं, बाबासाहेबांनीं नानासाहेबांच्या समक्ष राधाबाईला या कृष्ण-कारस्थानाची हकीकत विचारली. तेव्हां तिच्या मुद्रेवर जी प्रेतकळा उत्पन्न झाली, तिच्यावरून नानासाहेबांचा निश्चय दृढ झाला कीं, आपल्या संसारांत विघाड करण्याचें दुष्ट कृत्य राधाबाईचेंच आहे. ते बद्रीकाश्रमास निघून गेले. इकडे पतीच्या शुद्ध वर्तनानें अंतःकरणांत वचकत असलेल्या राधाबाईसमोर बाबासाहेबांनीं जेव्हां तिचें कारस्थान, तिचें कौटिल्य, तिचा स्वच्छंदीपणा आणि तिचें सांसारिक औदासिन्य यांचें पूर्ण चित्र तिच्यापुढें उभें केलें, आपण केवळ पुत्रप्रेमास्तव तिच्या स्वच्छंदी वर्तनाची आजपर्यंत उपेक्षा केली, पण प्रथमतः तिच्यावर आपलें प्रेम शुद्ध व निष्कपट होतें हा जेव्हां पाडावांचिला आणि शेवटीं तिला पूर्ण स्वच्छंदानें वागतां यावें म्हणून 'पुत्रासह आपण बाहेर जाणार' असें जेव्हां कळविलें, तेव्हां राधाबाईचे डोळे उघडले. नव-आपल्यावर केलेलें निःसीम प्रेम, त्याची पुत्र-निष्ठा, आपला पतिद्रोह, पतीची आपल्याविषयीची दयाळु वृत्ति, हीं जेव्हां तिला पूर्ण समजलीं, आपल्या दुष्ट वर्तनानें एका प्रेमळ दंपत्याच्या सुखामध्ये आपण माती कालविली, याचें

स्पष्ट चित्र जेव्हां तिच्या डोळ्यांपुढे उभे राहिले, ललकट आनंदराव व बदमाष ताराजी यांची नीच व कपटी वर्तणूक जेव्हां पूर्ण स्वरूपीत तिच्या नजरेस आली, आणि चाकरमाणसेसुद्धा आपला तिरस्कार करितात हे तिला समजले, तेव्हां ती पूर्ण पश्चात्तापाने विव्हल व व्याकुल झाली, तिला खरा अनुताप झाला आणि शुद्ध प्रेमांत काय जादू भरलेली असते, ती तिला समजली. असो; आपल्या दुर्वर्तनाची क्षमा करून ' पूर्ण प्रेमाने वागवीन ' असे बाबासाहेबांनी सांगितले, तेव्हां त्यांच्या निःसीम औदार्याविषयी तिच्या मनांत पराकाष्ठेचे कृतज्ञ प्रेम अवतीर्ण होऊन ती त्यांचो दासी झाली आणि कृतापराधाच्या क्षालनार्थ कमलेचेही दास्य करण्याचा तिने संकल्प केला. मग हेही जोडपे लागलीच बद्रीकाश्रमास गेले. तेथे सर्व गोष्टींचा उलगडा होऊन कमलेने राधाबाईस स्नेहाची जोड दिली आणि दोन्ही जोडपे पुनः निर्मल आनंदाने संसार-यात्रा क्रमू लागली.

हे या नाटकाचे संविधानक आहे. यांत समाजाने भिण्यासारखे कांहीं आहे असे मला वाटत नाही, संसाराचे कोणतेही चित्र रेखाटावयाचे असल्यास त्यामध्ये सुष्ट आणि दुष्ट अशीं माणसे यावयाचीं. ह्या जगांत जितके पुरुषोत्तम पुरुष आढळतात तितके किंवा त्यांपेक्षा जास्ती पुरुषाधम लोक दृष्टीस पडतात. कादंबरीकाराचे किंवा नाटककर्त्याचे हे कर्तव्य आहे की, आपले चित्र सजवितांना त्याने सद्गुणांची अनुकरणीय प्रशंसा होईल, आणि दुर्गुणांविषयी वाचकांच्या अथवा प्रेक्षकांच्या अंतःकरणांत तीव्र तिरस्कार उत्पन्न होईल अशी योजना केली पाहिजे. हे जसे बरेवाईट झाले असेल त्याप्रमाणे कादंबरी, काव्य अथवा नाटक बरेवाईट ठरेल. तसेच, नाटकामध्ये जीं पात्रे आपण रंगभूमीवर आणितों त्या पात्रांचा संबंध ' ठाकसे ठीक ' जुळलेला असावा, त्यांच्या शैलीची आणि स्वभावाची उत्क्रांति (वाढ) ठीक रीतीने झालेली असावी, निरनिराळ्या मनोवृत्तींचा विकास करणारे प्रसंग असावे व त्यांचा परिपोष व्हावा, रसपरिपाक चांगला असावा, पात्रांच्या योग्यतेप्रमाणे त्यांची भाषा असावी इत्यादि नाटकाला अवश्य असणारे गुण टीकाविषयक नाटकांत आहेत की नाही हे पाहणें टीकाकाराचे कर्तव्य आहे. नाटकाचा काल, त्याचे स्थळ आणि त्याची परिस्थिति यांचाही योग्य विचार टीकाकाराने केला पाहिजे.

वर दिलेल्या संविधानकावरून वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल की, या नाट-

कांत राधाबाई आणि कमळा हीं दोन मुख्य स्त्रीपात्रें, आणि आनंदराव व नानासाहेब हीं दोन मुख्य पुरुषपात्रें आहेत. रा. रा. टिपनीस यांनीं राधाबाईकरवीं कमलेच्या सौख्याचा विघाड करून आपली अन्याय्य विषय-वासना तृप्त करावयाची, असा दुष्ट संकल्प प्रथम प्रवेशांत करविला आहे. सर्व नाटकाचे बीज हेंच आहे. असो; आनंदरावासारखा स्त्री-लोलुप कामी पुरुष व ताराजीसारखी द्रव्य-लोभी स्त्री या दोघांस राधाबाईनें हाताशीं धरून त्यांच्या साहाय्यानें नानासाहेबांवर आग पाखडणारें पत्र मिळवून तें सजवून तयार केलें व भोळ्या शुद्ध कमलेच्या हातांत तें दिलें, आणि तिला माहेरीं जावयास लाविलें. हा त्या संकल्पाचा ओघ-सिद्ध परिपाक आहे. राधाबाईच्या संकल्प-बीजाचा विष्वक्ष कसा वाढत गेल्याचें चटकदार चित्र ग्रंथकर्त्यानें खासें रेखाटलें आहे. या नाटकांत पाताळयंत्रि राधाबाई आपल्या विषयवासनेच्या तृप्त्यर्थ प्रत्येक प्रसंगाचा व प्रत्येक पात्राचा कसा उपयोग करून घेते, हें स्वच्छ आणि स्पष्ट दिसतें. तिचा स्वभाव निसर्ग-सौंदर्याचें मर्म जाणणारा होता; पण त्याला घरीं उत्तमसें 'खाजें' न मिळाल्यामुळें त्याची प्रवृत्ति दुर्मार्गाकडे वळली. सामान्यतः प्रेमळ माणसें विषयासक्तीनें कशीं दुर्वृत्त होतात, हें या नाटकांत स्पष्ट दिसतें. असो; राधाबाई जशी प्रेमळ तशी बुद्धिवान् आणि कल्पकही होती. जें प्रेम तिला घरीं मिळत नव्हतेंसें वाटलें होतें तेंच प्रेम शुद्ध स्वरूपानें आपल्या घरीं उत्तम प्रकारें मिळेल असा तिचा निश्चय होतांक्षणीं ती बहकण्याच्या पंथास लागलेली राधाबाई अनुतापजलानें शुद्ध झाली आणि पुनः प्रेमशुद्ध संसाराच्या सुख-सौभाग्याचा अनुभव घेत राहिली. वासना दुष्ट-असेल तर दुष्टसंगति चालत येऊन मनुष्यदेहाचा नाश होतो; पण दुष्ट पुरुषाच्या वासनेचें बीज नष्ट होऊन ती सन्मार्गाला लागली असतां सत्संगति मिळून जन्माचें सार्थक होतें हें राधाबाईपासून आपल्यास शिकावयाचें आहे. दुष्ट स्त्रीपुरुषें या जगांतून केव्हां नाहींशीं होतील तीं होवोत; पण सध्यां तरी दुष्टांना सुष्ट करण्याचे उपाय शोधून काढणें अत्यावश्य आहे. असल्या माणसालाही शुद्ध प्रेमानेंच वळविलें पाहिजे, असें दाखविण्याचा ग्रंथकर्त्याचा हेतु आहे व तो बऱ्याच अंशानें सिद्धीस गेला आहे. दुष्ट कृति स्पष्ट पाहिल्याशिवाय मनुष्याचे दुष्टत्वाची, नीचतेची व हलकटपणाची जिवंत कल्पना सामान्य लोकांस होत नाहीं, ती कांहींशी यावी आणि यासुद्धां जगांत अनीतीचीं

यण, इत्यादि अभियुक्त व प्रासादिक ग्रंथांचे ठिकाणीं परमनिष्ठा, परोपकारी कर्तव्य-कर्म करण्याविषयींची तक्षकी दक्षता, बद्रिकाश्रमासारखे योगीजनांचे आश्रम याच भावीकाळांत दिसून हिंदुसमाज आपलें सनातनत्व सोडणार नाही असेंही ग्रंथकारांस वाटतें. म्हणून वरील आक्षेप, आज थोडा खरा असला तरी तो भावी कालाच्या दृष्टीनें खरा नाही, असें मला वाटतें.

आक्षेप खरा असो वा खोटा असो, अमक्याच तऱ्हेनें अमक्याच कालाविषयीं अमुकच पात्रें रंगभूमीवर आणून दाखविलीं पाहिजेत असा निर्वेध कोणत्याही स्वतंत्र-कालीं असणें शक्य नाही. दुर्वासानें शकुंतलेला निरर्थक शाप देणें, हॅम्लेटनें आपल्या आईच्या तोंडावर अभद्र शब्दांनीं तिची निंदा करणें, आयागोनें धनलोभाप्रीत्यर्थ एका प्रेमळ दंपत्याचा सुखघात व प्राणघात करणें, चाहदतानें वसंतसेनेशीं पत्नीप्रमाणें व्यवहार करणें, इत्यादि गोष्टी कितीही गर्ह्य असल्या, देशकालास अनुरूप नसल्या, तरी त्यांच्यासंबंधानें नाटककर्त्यानें आपलें निरंकुशत्व गाजविलेलें चालतें. मात्र ह्या गोष्टींनीं मानवी स्वभावानें यथारूप प्रदर्शन सामान्यतः होत असलें म्हणजे झालें. येथें नीति-अनीतीचा, धर्माधर्माचा प्रश्न येतो तो इतकाच कां, अनीति आणि अधर्म यांच्यासंबंधानें वाचकांच्या व प्रेक्षकांच्या मनांत तीव्र तिरस्कार उत्पन्न होतो किंवा नाही, आणि नीति व धर्मसंबंधानें त्यांच्या मनांत पूज्यभाव उत्पन्न होतो किंवा कसे ? योग्य तिरस्कार आणि योग्य पूज्यभाव यथा-प्रसंगीं उत्पन्न झाले म्हणजे ग्रंथकर्त्यांचें काम संपलें.

या नाटकांत सात्त्विक शृंगाराचा, बीभत्सरसाचा व शुद्ध व पोक्त करुणरसाचा परिपोष बरा झाला आहे. हलक्या पात्रांनीं ग्राम्य हास्यरसाचा उद्भव केल्यामुळे शुद्ध गंभीरपणा विशेष खुलून दिसतो. या नाटकांत स्वभाववैचित्र्य व प्रसंगवैचित्र्य पुष्कळच आहे. सारांश, नाटक वधत असतां बरेच ठिकाणीं मन रंगून जातें, असा माझा अनुभव आहे. असो; रा. टिपनीस यांचा हा पहिला 'ओनामा' आहे या दृष्टीनें हें नाटक बरेच चांगलें साधलें आहे, असें पूर्वग्रह न झालेला मर्दानी स्पष्टवक्तासुद्धां प्रामाणिकपणें म्हणूं शकेल, यांत मला संशय वाटत नाही.

रा. रा. टिपनीस यांचा हा पहिला प्रयत्न आहे, या प्रयत्नांत त्यांस बरेच यश आलें आहे. हा आपला उद्योग त्यांनीं अखंड सुरू ठेवला, संस्कृत व इंग्लिश

वाङ्मयाशीं दृढ परिचय केला तर मला असें वाटतें कीं, रा. टिपनीस हें बऱ्याच उच्च प्रतीचे नाटककर्ते होतील. यांची भाषा साधी, गोड आणि सुबोध आहे. यांना विनोद करितां येतो व वठवितां येतो. पात्राची योजना करण्याचें काम व त्यांचीं स्वरूपें चितारण्याचें काम यांना बरेंच साध्य झालें आहे. आणि ज्याला स्वयंभू प्रेरणा म्हणतात, तिचाही अंश यांस मिळाला आहे. असो, परमेश्वर करो आणि रा. टिपनीस व त्यांचा कार्यभागी नटवर्ग यांच्या हातून महाराष्ट्र सारस्वताची एकनिष्ठ सेवा होवो.

चिंतामण गंगाधर भानू.

* * * गुरुवर्य प्रो. भानू यांनीं माझ्यासारख्या त्यांच्या एका अल्पमति भक्ताची प्रार्थना श्रवण करून आपल्या प्रस्तावनेच्या प्रकाशानें जगाच्या व्यवहारांत खरो-खरीच अजाण अशा कमलेस, राक्षसी टीकाकारांनीं उत्पन्न केलेल्या मायावी अंधःकारांतून सुरक्षितपणानें जगाच्या रंगभूमीवर आणून, तिचें शुद्ध स्वरूप जगाच्या नजरेस पाडिलें, याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तितके थोडेच आहेत. प्रयोगापूर्वी, महाराष्ट्रांतील सन्मान्य नाटककार श्री. खाडीलकर यांनीं प्रेमळ अंतःकरणानें ज्या मार्गदर्शक सूचना दिल्या त्या न मिळत्या तर या नाटकाला रंगभूमीपर्यंतची मजलही जड गेली असती. या परमपूज्य नाटककारांच्या नाट्य-कृतीच्या अभ्यासाचें व त्यांच्याशीं झालेल्या नाट्यविषयक चर्चेचेंच 'कमला' हें फल आहे, इतकें म्हटलें म्हणजे त्यांचा मी किती ऋणी आहे, हें सांगण्याची आवश्यकताच नाही. हें नाटक प्रयोगरूपानें पुढें आल्यावर, बऱ्याच टीकाकारांनीं त्यांच्या समजुतीप्रमाणें अनुकूल प्रतिकूल टीका करून माझ्यावर उपकारच केले आहेत. तसेंच, महाराष्ट्र नाटक मंडळीचे सन्मान्य व्यवस्थापक माझे मित्र श्री. कारखानीस यांनीं व आमच्यापैकीं सर्व लहानथोर मंडळींनीं अत्यंत श्रम सोसून हें नाटक रंगभूमीवर आणण्यांत जो अभिमान व जी उत्सुकता दाखविली तीबद्दल त्यांचे प्रसिद्धपणें आभार मानल्यावांचून मला राहवत नाही.

पुणें, महाराष्ट्र नाटकमंडळी.

नाटककर्ता.

कमला.

अंक १ ला.

—०*५*०—

प्रवेश १ ला.

—*०*—

स्थळ—राधाबाईचा दिवाणखाना.

(राधाबाई व साळू येतात.)

राधा०—समजलं ना? साळू, मला आजचं नाटक पहिल्यापासून पाह्यचं आहे, तेव्हां सुरुवातीलाच गेलं पाहिजे. गाडी लवकर तयार ठेवायला सांग.

साळू—पण बाईसाहेब, यमुनाताईच्या लग्नाचं वन्हाड, उद्यां आपल्या-इथला गडगनेर झाला म्हणजे जाणार आहे, तेव्हां रमाबाई आमंत्रणाला निघाल्या आहेत. आतांच त्या इकडे येतील.

राधा०—हें एक विघ्नच आलं ! आतां रमाबाई येऊन गेल्याशिवाय कांहीं सुटका होत नाही. तिकडं नाटकं म्हणजे काय ! लग्नघटकेला लग्न लागायचं चुकेल, पण ठरलेल्या वेळेवर नाटकाचा पडदा उघडायचाच !—वरं तूं जा आणि गाडी तयार ठेवायला सांग. (साळू जाते.)—लग्न आणि लग्नसंबंध ! आमच्यांतले कितीसे लग्नसंबंध सुखदायक होत असतील ? पतिपत्नींचा संबंध म्हणजे प्रेमसंबंध का आहे ? नुसतीं बाहुलाबाहुलींचीं लग्नं ! दूर कशाला, माझंच उदाहरण ! अगदीं मुलगा झाला आहे तरी पतीवर एवढं तरी प्रेम आहे का ? परस्पर-विरुद्ध स्वभावाच्या माणसांत प्रेमाचे सूक्ष्म तंतु कसे टिकणार ! अशा स्थितींत नानासाहेबांवर माझं मन वसलं याचा तोष कुणाकडे ? पण नानासाहेबांनीं तरी माझ्या प्रेमाकडे कुठं लक्ष्य दिलं ? मी आपण होऊन त्यांच्या पायांकडं धांव घेतली म्हणून का हा धिक्कार ? मला हा अपमान कसा सहन व्हावा ! नाना-

साहेब बद्रिकाश्रमच्या यात्रेला गेल्यावर रागाच्या भरांत, माझ्यासाठी तळमळणाऱ्या त्या आनंदरावाला मी उगीच नादो लावले खरं; पण परवां मानासाहेब लग्न करून पुन्हा इथं रहायला आल्यापासून मन पुन्हा त्यांच्याकडेच ओढ घेऊ लागले आहे. वेड्या मना ! कसली तुला आतां आशा ! त्यांचं मन हरण करीन अशी तुझी अद्याप समजूत आहे ? तुझी मानखंडना झाली ती तुला पुरी वाटत नाही का ? नाही, पण मला अजून आशेला जागा आहे खरी. त्यांनीं जिच्याशी लग्न लावले आहे, ती कमला म्हणे कुठली एका भिकार्याची, वैराग्याचीच मुलगी आहे. ती अडाणी, अशिक्षित, आणि बहुतकरून कुरूपही असेल. नानासाहेबांना तिच्या नीरस सहवासापासून थोडंच सुख मिळणार आहे. त्यांना तिचा कंटाळा येणारच. मग माझ्यावर त्यांचं मन वसणार नाही तर दुसऱ्या कुणावर वसेल ? प्रयत्न मात्र केला पाहिजे.

(साळू येते.)

साळू—बाईसाहेब, रमाबाई आल्या आहेत.

राधा०—जा, त्यांना घेऊन ये आंत—(रमाबाई येते.) कोण ? रमाबाई ! ये, तू येणार आहेस म्हणून साळून आतांच सांगितलं. वरीच रात्र केलीस. उद्यां गडगनेराला यायला आतांच्यासारखा उशीर करू नकोस हो. नानासाहेबही सहकुटुंब येणार आहेत.

रमा०—(थट्टेने) पण राधाबाई ! अग, उद्यां रात्री तुझ्याकडे माझ्या यमूला गडगनेर आहे, का नानासाहेब जहागिरदारांना मेजवानी आहे ? एका दगडानं दोन पाखरं मारणाऱ्या पारध्याप्रमाणं तू कौशल्य दाखवलेस खरं !

राधा०—अशी कां माझी थट्टा करतेस ! अग, मी खर्चाला मागं घेणारी का आहे ? पण तिकडून आग्रह पडला.

रमा०—तिकडून कोणाकडून ? बाबासाहेबांकडून ? काय आग्रह पडला ?

राधा०—कीं नानासाहेबांना बोलावलेच पाहिजे. आणि तूच सांग, नानासाहेब जहागिरदार आपल्या नववधूला घेऊन त्यांच्या शांतिभुवनांत विश्रान्ति भोगायला आले, तेव्हां त्यांना त्रास द्यायला सुरुवात आम्हीं करायची नाही तर कुणीं करायची ?

रमा०—मेजवानीला येऊन पक्वान्नावर यथेच्छ हात मारणं हा त्रास का ? पण काय ग, उद्यां मेजवानीच्या वेळीं त्यांच्या बायकोची कांहीं तरी फजिती उडवून तिला घाबरवून सोडण्याचा तुझा बेत आहे. माझ्यापासून चोरून ठेऊं नकोस.

राधा०—चोराच्या मनांत चांदणं !

रमा०—नव्हे. चोराचीं पाउलं चोरच ओळखतो असं म्हण पाहिजे तर !

राधा०—वरं तसं कां होईना. तुझ्यापुढं शिकस्त झाली बाई ! अग, नानासाहेबांची फजिती व्हावी असं कुणाला वाटणार नाही ? चांगल्या चांगल्या लोकांत त्यांच्या बायकोची एकदां पुरी झाली म्हणजे नानासाहेबांना योग्य शिक्षा मिळाली ! त्यांना लग्नच करायचं होतं तर इथं चांगल्या कुलशीलवान् मुली थोड्या का होत्या ? तुझ्या यमूसारखी थोरामोठ्याची शिकलीसंवरलेली मुलगी त्यांनीं नाकारावी का ? अहाहा ! तें ध्यान काय पण असेल ! कल्पना करतां येते ! आणि विद्वत्ता तर काय असेल, एकाद्या कैकाडणीला साजेशी ! अग, ही बद्रीकाश्रमीं राहिलेली, तिथं शाळा, हायस्कूलं थोडींच आहेत ? वळण-सुद्धां हलकटच असणार--

रमा०—पण आतां जहागिरदारीण झाली आहे ना ?

राधा०—तेव्हां डौल घालील मोठेपणाचा. पण गाढवानं सिंहाचं कातडं पांघरलं अंसलं, तरी खरं रूप बाहेर पडायचंच !

रमा०—अग पडलंच पाहिजे. माझी यमू चांगली का ती चांगली तें दिसेलच. हातच्या कांकणाला आरसा कशाला ? अग, तिकडं हिंदुस्थानी भाषा; हिला धड मराठी बोलतां तरी येत असेल का नाही कुणाला ठाऊक !

राधा०—आपण साऱ्याजणी मोठमोठ्या विषयांवर गप्पा मारूं आणि मधूनमधून तिच्या तोंडाकडे पाहूं म्हणजे ब्रयेल तोंड खालीच घालावं लागेल. नानासाहेबांना तर मग खेटरं मारल्यासारखं होईल, आणि असल्या बावळ्या बायकोला घेऊन इथं आलों त्यापेक्षां अंगाला भस्म चोपडून बैरागी झालों असतो तर बरं, असं त्यांना वाटेल !

(चंद्रा एक जरीची झोळी, भस्माचा गोळा व वखं लावलेली करवंटी असें सामान घेऊन येतो.)

चंद्रा—हैं सामान आनलया.

राधा०—चंद्रा, किती वेळ लावलास वरं? तुमच्यासारख्या माणसांशीं गांठी पडल्या म्हणजे डोकं पिकून जातं. तिकडच्या सवलतीमुळं चाकरमाणसं फाजिल होतात. किती का जरूरीचं काम असेना, गडी निजला असला तरी त्याला उठवायचं नाहीं, काम स्वतः करायचं! कां, तर त्याची झोंपमोड होते! वरं, ठेव तें आणि जा आतां. [चंद्रा जातो.]

रमा०—काय ग, काय आहे तें? मला तरी दाखीव. कांहीं आहेर आहे वाटतं ?

राधा०—हो, आहेरच आहे. पण तो तुझ्या यमूकरितां नाहीं हो. या जिनसांचा श्रीमंत नानासाहेबांच्या श्रीमती कमलावाईसाहेबांना नजराणा द्यायचा आहे. (झोळी दाखवून) भिकाऱ्याच्या पोरीनं भिक्षाच मागावी. जहागिरदारीण व्हायचा इच्छा धरली, तरी पुन्हां चौपदरीवर वासना जायचीच ! तेव्हां पुढं त्यांना या झोळीचा चांगला उपयोग होईल.

रमा०—वा ! फारच उपयुक्त वस्तु ! उपजीविकेकरतां चार गांव इनाम देणाऱ्या राजाइतकं तुझं औदार्य आहे ! चाऱ्ही दिशा मोकळ्या करून निरंतर चरितार्थ चालवायचं सामर्थ्य एक या चौपदरींत आहे खरं. आणि हैं काय ग ? अग, हा भस्माचा गोळा कशाला ?

राधा०—असं काय भलतं बोलतेंस ? अग, ही चेरीळेंसमची स्वदेशी पांढर आहे वरं ! मोठे मोठे गोसावीसुद्धां ही अंगाला लावतात ! ह्या जहागिरदारीणवाई माहेरीं असतांना ही अंगाला लावल्यावांचून त्यांचं पोटच भरत नसे.

रमा०—एकूण भस्म फांसून झोळी खाकेंत घालून भिक्षा मागण्याचं काम या वाईसाहेबांना तिथं करावं लागे तर ?

राधा०— आणि ही नारळाची आई विसरलीस वाटतं ? हिचा उपयोग तर फारच मोठा ! एक तर ही आई; तेव्हां जेऊं घालील; पाणी पिण्याच्याही उपयोगीं पडेल आणि ही भस्मी पावडर यांत घेऊन त्या कुंचल्यानं तोंडाला फांसायलाही ठीक आहे.

रमा०—शावास ! पण ही झोळी जरीची कां आणि करवंटी रुपेरी कां ?

राधा०—एवढं तुला कळत नाहीं! अग, भिकारी संन्यासी असला तर खादीची कफनी घालतो, तोच शंकराचार्य जरीची कफनी चढवतो. भिक्षे-कन्याच्या योग्यतेप्रमाणं त्याचा पोषाख नको ?

रमा०—बरोबर आहे.

राधा०—आणि त्या बाईसाहेब आल्याबरोबर सर्व बायकांनीं 'जय सित्ता-राम' करून खडी तार्जाम घायची हं!

रमा०—तुझं डोकं कोणीकडं धांवेळ तें कांहीं समजत नाहीं. पण पहा हो, ती जर खरोखरच चांगली असली तर तुझ्या मात्र फजितीला पारावार नाहीं.

राधा०—अग हो, माझी फजिती होते आहे! पण मी अगोदर थोडीच हा नजराणा करणार आहे! ती कशी आहे, त्याला योग्य आहे कीं नाहीं, हें तर पाहणारच.

रमा०—बरं, तें राहूं दे आतां. मला रात्र होते. मी यमूच्या लग्नाच्या आमंत्रणाला आलें आहे. तुला आलं पाहिजे हं. उद्यां तुमच्या इथला गडगनेर झाला कीं निघायचं ठरलं आहे. तूं जर आली नाहींस तर पुढं चार महिने आपली भेट होणार नाहीं. कारण रजा संपेपर्यंत आम्ही पंढरपुरलाच राहणार आहां.

राधा०—बरं आहे. येईनच.

रमा०—मग मी येतें आतां. चार वाजतां घरांतून बाहेर पडलें पण आतां नऊ झाले असतील. येऊं आतां ?

राधा०—ये बरं. 'जय सित्ताराम' आठवण असूं दे हं!

(साळू नारळ व करंडा आणते. राधाबाई रमाबाईस कुंकूं लावते व नारळ देते. रमा जाते.)

राधा०—हरयुक्ति करून नानासाहेबांच्या बायकोला सळो का पळो केलं पाहिजे. तिचं माझ्यापुढं थोडंच तेज पडणार आहे म्हणा! माझ्या स्वरूपावर आणि अकलेवर भिस्त ठेऊन मी स्वस्थ बसणार. चला, नाटकाला निघालंच पाहिजे. (आनंदराव येतो.) कोण? आनंदराव! आपण आलांत! पण—

आनं०—आपले पतिराज बाबासाहेब कुठं आहेत? चिरंजिवांना शिकवीत बसले असतील ?

राधा०—हो ! ते वरच्या माडींत बाळाला शिकवात बसले आहेत.

आनं०—पण तुम्ही कुठं निघालां ?

राधा०—मी नाटकाला जातं आहे. ही निघालेंच होतं.

आनं०—मलाही तिकडंच जायचं आहे. बरोबरच जाऊं झालं.

राधा०—मी तुमच्या बरोबर साफ येणार नाहीं. आणि हो, तुम्हांला सांगून ठेवतं, अशा भलत्याच वेळीं माझ्याकडे येत जाऊं नका. माझ्या मनांत कांहीं असलं तरी कुळाचा लौकिक कायम राहिल असंच मला वागलं पाहिजे. शिवाय बाळ आतां मोठा होत चालला आहे त्याच्या किंवा चाकरनोकरांच्या नजरेस तरी हें येतां कामा नये.

आनं०—मला आशा दाखवून दूरदूर ठेवण्यांत तुम्ही काय मिळवणार ?

राधा०—तुम्ही इथून एकदम जा कसे. माझ्या मनाची स्थिति तुम्हांला कशी कळणार—जा—जा—जा.

आनं०—जातो घुवा ! काय करायचं !

(गोविंदा येतो.)

गोविं०—(स्वगत) तो कोण ? आनंदराव ? आनंदरावच गेला.

राधा०—तें कोण ? गोविंदघुवा ! गाडी तयार आहे ना ?

गोविं०—बाईसाहेब, गाडी केव्हांची तयार आहे.

राधा०—ठीक ! तिकडं सांगा, मी नाटकाला गेलं म्हणून.

[राधाबाई जाते.]

गोविं०—हे आनंदराव म्हणजे गांवांतल्या अट्टल रंडीबाजांचे प्रमुख, भोळ्याभावड्या पोरोंच्या पातिव्रत्यावर घाला घालणारे लुटारू आणि अब्रूचे सौदागर. ऐशी स्वारी आहे ! बाईसाहेबांची स्थिति अलीकडे कांहीं नीटशी नाहीं—अरे, पण आमचे धनी बाबासाहेब आणि बाळ इकडेच येत आहेत.

(बाबासाहेब व बाळ येतात.)

बाळ—बाबा ! तुम्हांला डोक्यावर उभं राहून पायानं सलाम करितां येतो का ?

बाबा०—(हंसून) नाहीं बाळ ! मला नाहीं तसं करतां येत. अरे, अजून पुरे नाहीत का होत तुझ्या सरकसच्या गोष्टी ? जा, बाळ, जाऊन नजि आतां.

बाळ—पण बाबा, त्या दिवशीं आपण सिनियोग्राफ पाहिला, त्यामधला तां फार्स तुम्हांला आठवतो का ? एक नवरा होता आणि एक बायको होती; आणि ती बायको दुसऱ्याच एकाजवळ बोलत होती; अन् तिचा मुलगा तिथं आला तेव्हां त्या दोघांनीं त्याला ठार मारलं; अन् मग ते पळून गेले. पण त्या नवऱ्यानं तिला शोधून काढली अन् मग फार्शी दिली.

बाबा०—बाळ ! जाऊं दे तें. तूं निजणार केव्हां ? जा, फार जागूं नकोस. आतां माझे ऐकलें नाहींस तर मी तुला पुन्हा कधींही सरकंसला, नाटकाला, कशाला नेणार नाहीं.

बाळ०—नाहीं जा, तें नाहीं चालायचं. मी मुकाट्यानं निजायला जातो. पण मला नेलं पाहिजे. मी नाहीं ऐकायचा जा.

बाबा०—गोविंदा, त्याला निजायला ने. जा हं, बाळ.

[गोविंदा व बाळ जातात.]

बाबा०—(स्वगत) अरेरे ! आपल्या बोलण्यानं आपल्या बापाच्या अंतः-करणाची काय स्थिति होत असेल याची या मुलाला कल्पनाही नसेल. जारिणी खीला ठार केली तर कोणीसुद्धां दूषण देणार नाहीं; उलट तिला योग्य शिक्षा केली म्हणून लोक शाबासकीच देतील;—पण तसं जर मीं केलं तर माझ्या या लाडक्या बाळाच्या मनाची काय अवस्था होईल ! आपली आई व्यभिचारिणी, ही गोष्ट त्याच्या मनाला टोंचण्या देईल. त्याचं सगळं आयुष्य दुःखांत ज्वाळून तो वेडा होईल. बरं, त्यापासून माझ्या मनाचं तरी समाधान थोडंच होणार आहे ? तेव्हां मी करितों आहे हेंच बरोबर आहे. लोकांत मी आणि ती नवरावायको आहोंत. पण तिच्या वर्तनावद्दल संशय आल्यापासून तिच्याशीं संबंधच ठेवला नाहीं. मग ती या घरांत असली म्हणून काय हरकत आहे ? तिचा त्याग केला, किंवा तिचा जीव घेतला तर बाळाच्या मनाला केवढा धक्का बसेल ! माझ्या बाळाला दुःख होऊं नये म्हणून मला निरंतर जपलं पाहिजे. आतां थोडं फिरून यावं म्हणजे मनाला जरा स्वस्थता येईल. गोविंदा ! माझे कपडे आण पाहूं (गोविंदा येतो.) तुझ्या बाईसाहेब घरांत नसतीलच ?

गोविं०—त्या आनंदरावाच्या बरोबर नाटकाला गेल्या आहेत.

बाबा०—(एकदम वळून) ती कुठं गेली, आणि कोणाबरोबर गेली हें मी विचारलं नाहीं. मी विचारीन तेवढ्याचं उत्तर देत जा; उगीच पाल्हाळ मला नको आहे. समजलास ?

गोविं०—चुकलों, महाराज.

बाबा०—विठोबाला माझ्याकरतां दूध ठेवायला सांग आणि हें बघ, बाईसाहेब आल्यावर त्यांनीं माझी चौकशी केली तर मी क्लबांत गेलों म्हणून सांग. समजलास ? [बाबासाहेब व गोविंदा जातात.]

प्रवेश २ रा.

—S*o*S—

स्थळः—नानासाहेबांचा दिवाणखाना.

(गणपतराव नानासाहेबांपुढें उभा असून कागदावर सहा घेत आहे, काम आटोपल्यावर गणपतराव जातो, कमला येते.)

कम०—आटोपलं का सगळं काम?—बद्रिकाश्रम सुटल्यापासून आतांपर्यंतचा आपला काळ किती जलद गेला. जहागिरीवर असतांना आपण सर्व काळ एकांतवासांतच घालविल्यामुळें आपल्या निवासस्थानावांचून इतर सृष्टि झोंपी गेलेली आहे कों जागी आहे हें सुद्धां आपल्याला कळलं नाहीं.

नाना०—एकाच ठिकाणीं वास करून रोज त्याच त्याच गोष्टी करीत गेल्यानं आयुष्य कंटाळवाणं होतं. आपण सुखाचा उपभोग घेत आहों, अशी स्मृति असतांनाच तें चिरस्थायी करण्याकरतां नवीन मार्ग शोधून काढले म्हणजे आयुष्य आनंदभरीत होतं.

कम०—आणि म्हणूनच या सुखाचा उपभोग घ्यायला इथं येण्याची जलदी केलीत ! आपण कुठंही असलों, तरी त्यांत मला कमजास्त कांहींच वाटत नाहीं. कारण या बाहेरच्या गोष्टींपासून मला आनंद किंवा दुःख कांहींच होत नाहीं.—पण महाराज ! इथं आल्यापासून एक गोष्ट माझ्या मनांत सारखी घोळते आहे, ती आपल्याला विचारूं का ? कारण ती गोष्ट मनांत आल्यापासून माझ्या मनाला बरं वाटेनासं झालं आहे.

नाना०—लाडके ! एकाद्या गोष्टीमुळं तुला जर बरं वाटेनासं झालं आहे तर ती गोष्ट मला तूं अद्याप कां कळविली नाहीस ? इतका संकोच तुला कां वाटला ?

कम०—(हंसून) मला वाटतं, हा इकडच्या हवेचा गुण आहे. नाही तर माझ्या मनाला संकोच वाटला नसता !

नाना०—बरोबर आहे. तूं हिमाचलासारख्या उच्च ठिकाणीं वास करणारी स्वर्गीय देवताच ! तेव्हां या भूलोकीं असल्यामुळं आपण खालीं आलीं असं वाटून तुला वाईट वाटत असेल.

कम०—मला वाईट कां वाटेल महाराज ! मी नारायणाची मनोभावानं भक्ति केली तेव्हां साक्षात् नारायण मला प्रसन्न होऊन माझा उद्धार करून मला आपल्या लोकीं घेऊन आला. माझं भाग्य उदयाला आलं, तेव्हां मला वाईट कां वाटेल ?

नाना०—पुरे आतां ही आमची स्तुति ! पण तुझ्या मनांत काय घोळत आहे तें अद्याप सांगत नाहीस ना ?

कम०—महाराज ! आमच्या हिमाचलावरील सृष्टिसौंदर्य पाहून ईश्वराच्या अगाध कर्तृत्वाचं नवल वाटतं ! त्याच्याबद्दल पूज्य बुद्धि उत्पन्न होते. अरण्यांत जा, सरोवरासन्निध बसा, गंगातीरीं वास करा, किंवा आकाश फोडून वर पाहणाऱ्या एकाद्या पहाडावर आरोहण करा, सर्व गोष्टींपासून डोळ्यांच्या समाधानाबरोबर चित्तवृत्तिही समाधान पावते. जिकडेतिकडे पशुपक्षी, प्राणिमात्र, सर्व चराचर स्वातंत्र्याच्या स्वर्गीय सुखावर ईश्वरदत्त अधिकार गाजवून आनंदांत निमग्न होऊन सर्वांशीं प्रेमानं वागतात. एकंदरींत सर्वांभूतीं सत्य दृष्टिगोचर होऊन पाहणाराही त्यांमध्ये गहून जातो. पण या तुमच्या शहरांत आल्यापासून पाहतें, सर्व गोष्टींत कृत्रिमपणा भरलेला दिसतो. हा कृत्रिमपणा मनुष्याच्या पोषाखापर्यंत येऊन तो मनुष्याचा दर्जा आणि रूप हीं सुद्धां झांकून टाकतो. महाराज ! म्हणूनच विचारतें, या बाहेरच्या कृत्रिमपणाबरोबर या मनुष्यसृष्टीचं अंतरंगही कृत्रिम झालं नाही ना ?

नाना०—मी सांगण्यापेक्षां प्रत्यक्ष अनुभवानंच तुला या गोष्टीची अटकळ करतां येईल. कमले ! समाजसमुद्रामध्ये तूं उतरलीस कीं पाणी कसं आहे तें तुला कळेलच.

(गंगू तबकांत अलंकार घेऊन येते.)

गंगू०—वाईसाहेबांना अंगावर घालण्याकरतां हे दागिने काढून आणले आहेत. [गंगू तबक ठेवून जाते.]

नाना०—आतां हे अलंकार अंगावर घालून नंतर बाबासाहेबांच्या इथं जायचं. दिखाऊपणाचा तुला तिटकारा आहे हें मला केव्हांच कळून चुकलं आहे. पण पुष्कळ कारणांकरितां हें अलंकार तुला अंगावर घातलेच पाहिजेत. लाडके, हंसतेसशी ?

कम०—मीं कृत्रिमपणाची निंदा केली म्हणून त्या पिशाचाला संताप येऊन तें मलाही पछाडूं पहात आहे. महाराज ! माझ्या तर अंगांत हें पिशाच संचार करणार नाही ना ?

नाना०—अग, देवता तूं ! देवतांवर पिशाचांचा अंमल कधीं चालला आहे का ? उलट, तीं पिशाचं त्यांचे दास बनतात. म्हणून म्हणतो हें अलंकार अंगावर घालच.

कम०—पण मला या अलंकारांची काय गरज आहे ? कण्वांच्या आश्रमांत जशी शकुंतला वाढली त्याप्रमाणं माझ्या बावांच्या झोपडोत मी वाढलेली ! असले अलंकार आणि असले उंची कपडेलस्ते मीं कधीं पाहिलेले देखील नव्हते. आतां आपली आज्ञाच होते तेव्हां हें अंगावर घालणं मला भाग आहे. पण मला किनई हे अंगावर घातल्यावर कसंसंच होईल.

नाना०—कमले ! शकुंतला जरी तपस्वी कण्वांच्या आश्रमांत वाढली होती आणि वल्कलांशिवाय वस्त्र आणि पुष्पमालांशिवाय अलंकार जरी तिला माहीत नव्हते तरी दुष्यंतराजाकडे जेव्हां तिला पाठविली त्या वेळीं तिची योग्यता कमी दिसूं नये म्हणून कण्वांला तिच्याकरतां हिऱ्यामोत्यांचे दागिने आणि जरतारी वस्त्रं आणवावींच लागलीं. मेजवानीला जाण्याकरतां तूं हे अलंकार घालूं नकोस. पण माझ्या डोळ्यांच्या समाधानाकरतां—माझी इच्छा म्हणून—हे अंगावर घालच.

कम०—मग मी का आपल्या आज्ञेबाहेर आहे ! या ते दागिने ! मी आपल्या अंगावर घालतें.—पण कोणता दागिना कुठं घालायचा हें मला कसं समजेल ? मी गंगूला हांक मारतें.

नाना०—नको, नको. मी स्वतःच तें काम करणार आहे.

कम०—पण आपल्याकडून मी ही चाकरी—

नाना०—पति हा पत्नीचा धनी आहे तितकाच तो चाकरही आहे. शिवाय हे अलंकारही फार नार्हांत; मी तुझ्या अंगावर कृत्रिमपणाचं फारसं ओझं घालीत नाहीं. हीं जडावाचीं कंकणं, हा कंठा आणि या बुगड्या हेच काय ते अलंकार मी घालणार आहे. (कांकणें घालून) ही कंकणाची बेडी तुझ्या हातांत घालून मी तुला बंदिवान् केलं आहे ! माझ्या या अंतःकरणाच्या बंदिखान्यांतून तुला आतां बाहेर जातां यायचंच नाहीं !

कम०—माझ्याजवळ आपल्या हातांत घालायला दागिना नसला तरीसुद्धां माझ्या हातांतून आपल्याला निसटून जातां यायचंच नाहीं.

[त्याच्या गळ्यांत दोन्ही हात घालते.]

नाना०—पुरुषांपेक्षां बायका जास्त शहाण्या यांत शंकाच नाहीं ! मीं आपले हात बांधले आणि म्हटलं कीं हा कंठा गळ्यांत अडकवून (कंठा घालून) आपल्याला फांस लावावा पण त्यापूर्वींच आपण आम्हांला हा हस्तपाश लावून हा प्राण काढून घेतलांत. या एका दागिन्यापुढं आमचे सर्व अलंकार फिके पडले म्हणायचे ! शेवटीं आमचीच फजिती झाली !—पण नाहीं, असला अपमान आपण कधींही सहन करणार नाहीं. या कर्णभूषणांनीं आपले कान चांगले उपटले पाहिजेत !

[बुगड्या घालूं लागतो.]

कम०—पण महाराज ! आपली ही इच्छा तृप्त होणार नाहीं ! कारण बुगड्यांचीं भोकं माझ्या कानांला मुळींच नाहींत.

नाना०—काय पहा, पुन्हां फजिती ! स्वारी करून आलेल्या शत्रूचा निक-राचा मारा चालूं नये म्हणून हा अगोदरच बंदोबस्त करून टाकला वाटतं, वः ! तुम्ही हा डाव लढवून आम्हांला अगदीं चीत केलंत ! तेव्हां आतां आमचं एक मागणं आहे. आंत जाऊन तेवढा चांदणी शेला अंगावर घ्या आणि आम्हांला फार वेळ तिष्ठत न ठेवतां जलद परत या. (कमला जाते.) हें मनोहर कमल मीं धारण केलं यामुळं मला किती शोभा आली आहे ! देवानं तें माझ्याकरतांच निर्माण केलं होतं यांत शंका नाहीं. नाहीं तर मी कुठं आणि बद्रीकाश्रम कुठं ! पण यात्रेच्या निमित्तानं माझं जाणं त्या ठिकाणीं व्हावं, तिचं माझं प्रेम

जमावं आणि आमच्या जन्माच्या गांठी पडाव्या हा योगायोगच खरा. या कमलेच्या वडिलांनी पत्नी व सर्व आप्त मृत्यूला बळी पडलेले पाहून वैराग्य घेऊन बद्रिकाश्रमीं वास करावा आणि या मुलीला विद्यासंपन्न करावी हें खरोखर आश्चर्यच आहे. आज बावासाहेबांकडे आम्हांला मेजवानी असून माझ्या कमलेला आमंत्रण द्यायला राधाबाई ! आश्चर्य आहे ! कारण एकदां हीच राधाबाई माझ्या समागमाची इच्छा धरून वेढेपणानं माझ्यावर व्यभिचारी प्रीति करित होती. एकदां तर तिची विषयवासना इतकी अनावर झाली कीं तिला उपदेश करून तिच्या मनांत मला पतिनिष्ठा जागृत करावी लागली. त्या वेळचा तिचा तो दुःखावेश, ती निराशा, ते अश्रु, आणि सरतेशेवटचे ते अपशब्द यांची आठवण झाली कीं अजून माझं मन व्यग्र होतं!—तथापि त्याच स्त्रीनं आज माझ्या लाडकीचं अभिनंदन करायला पुढें यावें, खरोखरच आश्चर्य आहे ! (कमला येत असतां) ही पहा गृहलक्ष्मी येते आहे. अहाहा ! या सुंदर वस्त्रांमध्ये आणि अंगावर हे अलंकार घातल्यानं ही कितीतरी मोहक दिसते आहे. पण हिचं स्वाभाविक सौंदर्य, मनाचा मोठेपणा, उदारपणा हींच त्या अलंकारांना शोभा देत आहेत. [कमला येते.]

कम०—आपल्या आज्ञेप्रमाणं मीं सगळं कांहीं केलं, आतां आपल्या मनाजोगं झालं ना ?

नाना०—(तिच्याकडे लक्ष न देतां स्वगत) अरेरे ! अशा शुद्ध प्राण्याला शिष्टाचाराकरतां म्हणून थोडा वेळ कां होईना, पण दुर्गुणाच्या हवेंत मी आपण होऊन नेत आहे. एकदां वाटतं, जाऊंच नये. पण कमला जिकडे जाईल तिकडे शुद्धत्वाचे वारे आणि सद्गुणाचीं किरणंच ती नेणार !

कम०—आपण बोलत कां नाहीं ? आपल्या मनाजोगं झालं नसावं. मी कांहीं चुकलें तर नाहीं ना ?

नाना०—(कंठ दाटून) कमले, लाडके ! माझ्या मनाजोगं काय झालं नाहीं हेंच मला समजत नाहीं. माझ्यानं शब्दच उच्चारवत नाहीं. तूं खरोखर देवता आहेस ! तूं शुद्ध सत्य आहेस आणि हें जग—पण नको, तुझा उल्हास मी कां नष्ट करूं ? लाडके, आतांपर्यंत आपण दोघंच दोघं होतों, सर्व कांहीं आपण होतों. पण आतां समाजांत आल्यानं परिस्थिति बदलली आहे. आतां

आपल्याला पुष्कळ वेळां एकमेकांपासून दूर राहावं लागेल—तुला खोटं वाटतं ?—
पण खरोखर देवाजवळ माझं एवढंच भागणं आहे, तुझी माझी ताटातूट
कधीही होऊं नये.

कम०—पण आपल्या मघांच्या आणि आतांच्या वृत्तींत असा फरक कां
बरं पडला ? मघांशीं आपण मला अमका शालू नेस, तमका अलंकार घाल
म्हणून हौसेनं सांगत होतां, पण आतां आपला तो उत्साह दिसत नाहीं. आपण
कदाचित् आज मेजवानीलाही जाणार नाहीं इतकी आपली वृत्ति उदासीन
झाली आहे. आपले डोळेही कसेसेच दिसत आहेत. आपण आज किंनई घरीच
राहूं. मेजवान्यांपेक्षां, या दागिन्यांपेक्षां आपल्या त्रासलेल्या जिवाला घटकान्
घटका वारा घालून आपली सेवा करण्यानंच मला हजारोंपट सुख होऊन माझ्या
जन्माचं सार्थक झालं असं मी समजेन. मी हे सगळे दागिने काढतें, हा शालू
बदलून लुगडं नेसतें आणि येतें. आपली करमणूक करण्याकरतां मी हें सोल
ऑफ् लिलिथ् वाचतें आणि आपण ऐकावं. हीं मी अर्शांयूयेतें. [जाऊं लागते.]

नाना०—(तिचा हात धरून) मीं सांगायची खोटी 'तों तूं हें करशील,
हें मला ठाऊकच आहे.

कम०—हो करीनच ! पण मला आपल्या सहवासांत खरोखरच किती तरी
आनंद वाटतो ! आपण जर येणार नसाल तर मला जाऊन काय करायचं आहे ?

नाना०—लाडके ! इतक्या नम्रपणानं वागून तूं मला लहरी बनवशील
मात्र ! आणि मग माझी लहर आणि माझा नवरेपणा मी इतका गाजवीन कीं तुला
माझ्या जुलमी राज्यांत वागतां येणं अशक्यच होईल. नाहीं, लाडके, आपल्या
दोघांनाही आज मेजवानीला गेलंच पाहिजे. आपण आमंत्रण घेतलं आहे आणि
शिवाय—हें कमलाचं फूल या लोकांना दाखवून त्यांना चकित करायचं आहे
मला. चल, मोटार तयार असेल. [जातात.]

प्रवेश ३ रा.

स्थळ--बाबासाहेबांचा बंगला.

(गोविंदा, विठोबा, पहिल्यानें पानतंबाकू खातात.)

गोविं०—विठोबा, काम आटपून सर्व तयारी जय्यत आहे. आतां मंडळी येईपर्यंत अर्ध घटका गप्पा मारायला हरकत नाही. बाईसाहेबांची इशारत झाली कीं पंगत उडवून दे म्हणजे झालं.

चंद्रा—पन काय व गोइंदबुवा ! तुमी काल रात्री व्हता कुठं ? भेटला बी न्हाईत.

गोविं०—मी कांहीं बाईसाहेबांच्या कामांत गुंतलों नव्हतों ! बाबासाहेब गेले बाहेर उठून—

चंद्रा—अन् व ?

गोविं०—त्या तर केव्हांच गेल्या उठून.

साळू—नाटकाला !—बाईसाहेबांबरोबर ती स्वारी होती कीं नाही ?

गोविं०—हो तर ! ती स्वारी नेहमीं बरोबर असायचीच. बरं, स्वारी तरी काय आहे पण ! जसा हुप्या माकड ! बायकांला सोडून दिली आहेन्. ती बिचारी लोकांचीं दळणं, कांडणं करून पोट भरीत होती. लोकांनीं तोंडांत शेण घातलं तेव्हां आतां कुठं स्वारी पांच रुपये पाठवूं लागली आहे. तेच बाबासाहेब ! स्वभाव तरी किती नामी आहे ! अशा हिऱ्याला टाकून त्या गारगोटीवर आमच्या बाईसाहेब कशा भाळल्या आहेत कुणाला ठाऊक ?

विठो०—पण काय रे गोविंद, या बाबासाहेबांस आपली बायको जर सांभाळतां येत नाही, तर यानें जगावें तरी कशास ? एकादसारखा असता तर जिवास देऊन बसला असता.

चंद्रा—म्हंजे, इटोवा असंच की न्हाई; कीं तुमची कारभारीण तुमास्नी आवरनाशी झाली तर तुमी जीव देनार ? असंच की न्हाई ?

विठो०—चंद्रा ! तूंस कितीदां सांगितलें कीं लहान्या तोंडीं मोठ्या घासारु घेऊं नये. एकादसारखा असता तर तूंस सांगितलेंन् असतें काय तें.

साळू—पण विठोबा यांत एवढं चिडण्यासारखं काय आहे ? अहो, लोकांना तरी डोळे आहेत की नाहीत ? तुमची बायकोही कुणी उठवून नेत नाही आणि तुम्हांला कोणी मरुंही देत नाही. मग कशाला हवा हा वाद ? तो बोलूनचालून पोर आहे. तुम्ही काय लागतां त्याच्या बरोबर ? आपल्या धनीसाहेबांचंच पहा ना, बाईल येव्हढी खट्याळ, पण कधी रागावलेले तुम्हीं पाहिले आहेत का ?

गोविं०—जाऊं दे विठोबा. अरे, तूं म्हणतोस जीव द्यावा पण जीव देणं म्हणजे निव्वळ भागूवाईपणा आहे. आपले बाबासाहेब जर तापट स्वभावाचे असते तर मात्र एकाद्या वेळीं खुनाच्या खटल्यांत तुम्हांआम्हांला साक्षीदार जावं लागलं असतं.

विठो०—पण आमचे बाबासाहेब म्हणजे निव्वळ शंकरापुढचे आहेत झाले ! मस वाटते हा अंधळा, बहिरा अन् वेडाही आहे.

गोविं०—हें मात्र मी कबूल करणार नाहीं. मी इतके दिवस पहातो आहे—आणि बाबासाहेबांत पुष्कळ दोष आहेत हेही मला कबूल आहे—पण या बाबतींत मी खास सांगतो की ते आंधळेबहिरे तर नाहीतच पण वेडेही नाहीत.

साळू—होय गोविंदबुवा. मलाही तसंच वाटतं.

चंद्रा—पन् आपल्या बाईसाहेब नाटकाला तरी कंच्या जातात ?

गोविं०—अरे, बाईसाहेब कोणत्या नाटकाला जातात हें जर ऐकशील तर तुलासुद्धां चमत्कारिक वाटेल. परवां त्या “ कालकूट ” वर्तमानपत्रांत त्या नाटकावर एक लेखही आला होता. ती एक भिकार राधाकृष्णप्रासादिक मंडळी आहे त्या मंडळीच्या नाटकाला आपल्या बाईसाहेब सदा ठेवलेल्या ! त्या मंडळीची नाटकं म्हणजे निव्वळ तमाशे ! आणि त्यांत कांहीं बायका आहेत. मग लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी तिकडं लोटतात यांत आश्चर्य काय ? अरे, खुर्चीवर किंवा कुठंही वसून वांकडी मान करून उजव्या किंवा डाव्या ग्यालरीकडे दृष्टि फेंकण्याइतकं धैर्य ज्यांच्या अंगांत नाही त्यांना समोर स्टेजवर दृष्टिसुख घेतां येतं.

विठो०—अरे गोविंद ! मस वाटते की तूं एकाद्या वर्तमानपत्रास काढलेस तर चांगलें चालवशील. या आतांच्या तुझ्या बोलण्यावरून मस तर खास वाटते !

चंद्रा—व्हय गोइंदवावा. अन् त्ये वाटन्याचं काम इटोवा व्येस करत्याल. त्यासनी वाटन्याची चांगली सवय हाय.

विठो०—अरे गोविंद, त्या चंद्रास म्हणावें तोंड आवर नाही तर मुसकटंच लाल करीन!

चंद्रा—चंची द्या की हकडं म्हणजे माझं मीच लाल करतो.

विठो०—या काठ्यानें मस अगदीं वैतागून सोडलेंन! जेवायास बैस म्हणजे सांगतो तूस काय तें.

चंद्रा—(वेडावून) जेवायास बैस म्हणजे सांगतो तूस काय तें—

गोविं०—चंद्रा, गप्प बैस. कां उगीच त्याला चिडवतोस?—विठोवा, वर्तमान पत्र काढायचं काम म्हणजे जेवण का करायचं आहे? बाकी तुझा तसा समज होणं वरोवर आहे. मी इथं आचारो राहण्यापूर्वी सात रुपयांवर शाळा-मास्तर होतो. पण त्यांत पोट नीट भरेना तेव्हां वल्लवाचार्याची दीक्षा घेतली. मला तेव्हां महिना तीसचाळीस रुपये मिळू लागले. पुढं लग्नकार्यांचा हंगाम संपला तेव्हां जमलेल्या भांडवलावर मी एक फराळाचं दुकान काढलं. माझ्या दुकानाची शेवभज्यांविषयीं फारच ख्याति होती. पैसेही खूप मिळाले. हातांतल्या झान्यानं कढईतलीं चुरचुरीत शेवभजीं काढण्याचा आपल्याला सराव आहेच तेव्हां कुरकुरणाच्या कलमानं स्वच्छ कागदावर अक्षरांची पंगत मांडून कीर्ति मिळवावी म्हणून एक भागीदार पाहून मी एक छापखाना विकत घेतला.

विठो०—अन् मग तूं वर्तमानपत्र काढलेंस होय ना? वध, मीं कसे सांगितलें तें.

गोविं०—तेव्हां वर्तमानपत्रांत इकडच्यातिकडच्या शिळ्याताज्या वातम्या देऊन दुकानाप्रमाणेंच तें चालवूं लागलों. त्यांत फायदा एवढाच कीं माझ्या दुकानाची जाहिरात फुकट देत असे. माझं दुकान चाललं होतंच यामुळें मला पुढे बांधण्याची रद्दी घेण्याकरितां पूर्वीं जो खर्च करावा लागे तो खर्च आतां वांचला.

साळू—म्हणजे बहुतेक प्रति पुढे बांधायलाच संपत वाटतं?

चंद्रा०—न्हाई, न्हाई! थोडो जाळण्याच्या उपयोगी पडत, अन् काई भांडीं उतरायलावी लागत! व्हय ना गोईंदबुवा?

गोविं०—होय! होय!

चंद्रा०—(नाकांत विठोबास) बघ, मीं कसे सांगितलें तें ?

(विठोबा रागावतो. गोविंदा त्यास थांबवितो.)

गोविं०—चंद्रा, गप्प बैस. मला प्रथम आनंद वाटला, पण पुढं वर्तमान-पत्राचा खर्च भागेना. इकडं दुकानावर ठेवलेलीं माणसंही चांगलीं लड्ड बनलीं ! तेव्हां दुकानाचं दिवाळं काढून कर्ज पुरं केलं आणि वर्तमानपत्राची भागी सोडून दिली. नंतर ही जेऊनखाऊन वीस रुपयांची नोकरी धरली आणि कान पिळून घेतला कीं असल्या भलत्याच धंद्यांत म्हणून पडायचं नाहीं.

विठो०—मस वाटतें तुझी दिशाच चुकली. तूं जर नाटक कंपनी काढ-तास किनई तर तूस खात्रीनें यश मिळतें. कारण आपल्या मराठी नाटकांची उत्पत्ति आपल्या धंद्यांतल्या लोकांपासूनच आहे. पूर्वीचे सगळे नामांकित नट मूळ आचारीपाणकेच होते.

चंद्रा०—मग इटोबा, आपुन काढावी की न्हाई एकादी कंपनी ? तुमचा धाक बी संमद्यास्नी चांगला न्हाईल अन् इखि पार्टीसाठी लई दूर जाया नग. हा: हा: हा: ! काय मुरका मारलाया पन् !

विठो०—थांब, आतां मात्र तुझ्या कणीकेसच तिंववून टाकतों. (विठोबा चंद्राला मारावयास जातो; चंद्रा चुकवितो. विठोबा पडतो व चंद्रा पळून जातो. विठोबा उठतो व “तूं अशानें ऐकायचा नाहींस ” असें म्हणत चंद्राच्या मागे धांवतो. गोविंदा व साळू ‘ अरे अरे ’ करीत जातात.)

प्रवेश ४ था.

—S*S—

स्थळ--बाबासाहेबांच्या बंगल्यातील एक दिवाणखाना.

(राधाबाई, लक्ष्मीबाई, जानकीबाई वसल्या आहेत; इतक्यांत रमाबाई व म्हुना येतात.)

रमा०—काय राधाबाई ! ती आली का ?

राधा०—कोण ? कृष्ण आणि जांबुवती ना ? नाहीं आले.

जान०—पण राधाबाई, तुम्हीं त्यांना हो आज बोलावलंत कशाला ?

राधा०—मीं केवळ त्यांना तिकडच्या आग्रहामुळं आमंत्रण दिलं. ते नाहीं आले तर बरंच झालं !

लक्ष्मी०—हें ग काय बाई ! असं कां म्हणतां ? त्यांनीं असं काय केलंय ?

राधा०—काय केलंय म्हणून काय विचारतां लक्ष्मीबाई ? मीं तें सांगायलाच का पाहिजे ? अहो, नानासाहेब म्हणजे घरंदाज सरदार आणि त्यांनीं, जिच्या कुलाशीलाचा पत्ता नाहीं अशा एखाद्या भिकान्याच्या मुलीशीं लग्न लावावं ? इतकंही असून ती बाई अगदीं अडाणी आणि अशिक्षित ! तेव्हां तिला या वसा म्हणणं म्हणजे मला कमीपणा वाटतो बाई !

लक्ष्मी०—पण मी तुम्हांला आधीं विचारतें, तुम्हीं तिला अजून पाहिली तरी आहे का ?

राधा०—नाहीं. मी आमंत्रण करायला गेलें होतें तेव्हां तीं दोघंही कुठं बाहेर गेलीं होतीं. तेव्हां मी त्यांना चिठ्ठी लिहून ठेवली आणि परत आलें.

लक्ष्मी०—तुम्ही तिला भेटलां असतां तर किनई, आपला ग्रह चुकीचा आहे, असंच तुम्हांला वाटलं असतं. अजूनही तुमचा ग्रह बदलेल—मी खात्रीनं सांगतें.

जान०—म्हणजे ? ती चांगल्या कुळांतली आणि सुशिक्षित आहे असं का तुम्ही म्हणतां ?

लक्ष्मी०—हो ! असंच म्हणतें. अलीकडच्या दृष्टीनं तिचा सुशिक्षितपणा पाहूं नका. ती खरीखुरी सुशिक्षित बायको आहे. तिच्या कुळाबद्दल तर शंकाच नको. मला तिच्या घराण्याची सगळी माहिती आहे.—

राधा०—(गडबडीने) ते पहा, नीळकंठराव आले; चला, बाजूला व्हा इथून; नाहीतर टीका म्हणजे विचारूं नका. गेली, त्यांची दृष्टि जानकीबाई-वर गेली. मलाही पाहिलं त्यांनीं ! चला, आतां चुकवून उपयोग नाहीं.

(सर्व बायका व्यवस्थित होऊं लागतात. नीळकंठराव येतात.)

नीळ०—(जानकीबाईकडे पाहून) अवबब ! दागिन्यांची कोण आग ही—
या बाईनं दागिन्यांनीं गळा मढवून काढला आहे जसा ! नाटकांत एखादा

स्त्रीपार्टी आला आणि त्याच्या हातीं जर बरेच दागिने सांपडले तर तो या-
प्रमाणंच गळ्याभोंवतीं दागिन्यांचं लेपण चढवितो. मला वाटतं, या बार्डनं
आपली किंमत वाढावी म्हणून ही दागिन्यांची भर घातली आहे. कान
आणि नाक टोंचतात त्याप्रमाणं दागिने घालण्याकरितां ओठांना, गालांना,
व हनुवटीला भोकं पाडून त्यांत मोठे मोठे दागिने घालण्याची युक्ति या वाय-
कांना कशी सुचत नाही ! (यमुनेकडे पाहून) हे पहा, विलायती चोचले !
या पोरीनं आपल्या चेहऱ्याला चेरीबुसमचं पूटच्यापूट चढवलं आहे. बैरा-
गीच सजला आहे जसा ! असल्या आचरटपणानं आम्हां सुधारकांना मात्र
कर्मापणा येतो. या रमाबाईकडे गंगावनाचा बराच खप दिसत आहे. असल्या
मूर्खपणाचं प्रदर्शन करायला यांना काय वाटतं कुणाला ठाऊक !

(बाबासाहेब येऊन त्यांना घेऊन जातात.)

जान०—ते खात्रीनं माझ्यावर टीका करित असावेत !

रमा०—मेल्याची नजर माझ्यावर आली होती !

राधा०—ही स्वारी आली आहे. नीट जपा बरं ? नाही तर आजच्या
आज जरी चावूक मिळाले नाहीत तरी एखादी नवीन कादंबरी किंवा नाटक
लिहिलं कीं तुम्हांआम्हांला ओढलंच त्यांनीं त्यांत !

रमा०—पण तो किनई मोठा विद्वान् आहे हो आणि त्याची टीकाही
बरोबर असते.

राधा०—स्वारी मोठी खोल आहे हो ! मनांत काय आहे हें चेहऱ्या-
वरून कुणी ओळखीन म्हणेल तर त्याची फजीतीच व्हायची ! हंसतमुख दिसलं
कीं समजावंच पोटांत काळकूट भरलं आहे. डोळ्यांनीं रडेल आणि गालांनीं
हंसेल अशी पाताळयंत्रि स्वारी आहे.

रमा०—पण त्याची लेखणी किती जोरदार आहे. सगळ्या जगभर तिचा
लौकीक गाजतो आहे तो उगीच का !

राधा०—आतां नानासाहेब आणि कमलाबाई आल्या कीं आपल्याला
बघायलाच नको. हे नीळकंठरावच त्यांची फट्फजीती करून टाकतील. कान
मात्र तयार ठेवा—

लक्ष्मी०—(स्वगत) उपटून घ्यायला ! कुणाची फट्फजीती होईल तें समजेल आतां.

जान०—ही यमू आज गप्प कां ?

लक्ष्मी०—बाबुराव आले आहेत ना ? मग तिला बोलतां कसं येईल ?

यमु०—थट्टा नका करूं काकू. आज माझी दाढ ठणकते म्हणून माझ्या-
च्यानं बोलवत नाहीं.

रमा०—खरंच हो. (कानोसा घेऊन) मोटारचा आवाज आहे. नाना-
साहेबच आले !

राधा०—(गडबडीने) चला, चला, चला ! करा आतां ठरल्याप्रमाणं.
घ्यानांत ठेवा ' जय सिताराम ' हं ? आपण तिला अगदीं घाबरवून सोडूं. मग
पहा कशी बाबरल्यासारखी होते ती ! आतां मासलाच होणार आहे !

(नानासाहेब व कमला येतात. सर्व बायका कमलेचें स्वरूप पाहून
चकित होतात.)

राधा०—(स्वगत) काय करावं मला कांहीं सुचत नाहीं.

रमा०—(स्वगत) माझ्या उरांत तर धडकीच भरली.

यमु०—(स्वगत) अग बाई ! काय तरी रूप हें ?

लक्ष्मी०—राधाबाई, त्यांना सामोऱ्या जा ना !

नाना०—राधाबाईसाहेब ! हें आमचं कुटुंब. (कमलेस) जा यांच्या वर
वर. (बावासाहेब येतात.) हे बावासाहेब.

[नानासाहेब व बावासाहेब आंत जातात]

राधा०—(स्वगत) आतां करूं तरी काय ? मला चक्कर करायला लाग
आहे. किंकाळावंसं वाटतंय !

लक्ष्मी०—राधाबाई ! त्यांना वसायला सांगा !

राधा०—(हंसतमुख करून) या. तुम्हांला केव्हां पाहीन असं म्
झालं होतं. नानासाहेबांच्या व आमच्या घराण्याचा पूर्वापार ऋणानुबंध
शिवाय नानासाहेबांचा तर आमच्यावर फारच लोभ आहे.

कम०—मला हें अगोदरच सांगितलं होतं, आणि म्हणूनच मी अ
तिकडच्या इष्टमित्रांना भेटायचं नाहीं तर कुणाला भेटायचं !

लक्ष्मी०—कमलाबाईसाहेब—(कमलेजवळ बोलते)

राधा०—(स्वगत) आतां काय करावं ? भाषण तरी किती गोड ! मी अगदीं गोंधळून गेलें आहे. आग लागो माझ्या अकलेला ! आज माझी पुरी फजीती होणार.

रमा०—(जानकीस) उगीच आपण न पाहतां तिची निंदा केली. राधाबाईचा चेहरा पहा कसा उतरून गेला आहे तो ! तिला धड उभंसुद्धा राहवत नाही. तिची फजीती होऊं देतां उपयोगी नाही. राधाबाई ! आम्ही आहोंत यांच्या जवळ बोलायला. तुम्हांला काम असेल ! तुम्ही जा.

कम०—खरंच जा. माझ्याकरितां नका तुम्ही अडून राहूं. मी यांच्या जवळ अगदीं मोकळ्या मनानं बोलें. मला संकोच वाटायचा नाही.

राधा०—(हास्यमुख करून) बरं तर, मी जातेंच मग तयारीला.

[जाऊं लागते.]

लक्ष्मी०—राधाबाई ! त्यांची सगळ्याजणींशीं ओळख करून द्या ना !

राधा०—होय. बरं सुचवलंत. (राधाबाईस दाखवून) या मुन्सफीणबाई, यांचं नांव रमाबाई. यांची मुलगी ही यमुना. हिचं आतां लौकरच लग्न होणार आहे. या जानकीबाई नवरत्ने. या लक्ष्मीबाई—

लक्ष्मी०—माझी तुम्ही नको ओळख करून द्यायला ! बरं—तुम्ही जा आतां. [राधाबाई जाते.]

(नानासा०, नीळकंठ०, बाबा० येतात.)

नाना०—कमले ! हेच नीळकंठराव. माझे जिवलग स्नेही आहेत म्हणून तुला सांगितलंच होतं. यांची नवीन कादंबरी तूं वाचलीच आहेस.

नीळ०—खरंच तुम्ही वाचलीत ?

कम०—तुमची कादंबरी मला किती आवडली म्हणून सांगूं ! मी किनई कितीदां हंसलें आणि कितीदां रडलेंही पण ! तुम्ही एकदमच हंसायला आणि रडायला लावतां. एखादं उदात्त चित्र रेखाटतां, पण त्याचं अनुकरण होणें शक्य नाही असं कां म्हणतां ? चांगली गोष्ट करायला आम्हांला प्रोत्साहन देतां, पण ती करणें शक्य नाही असं सांगतां ! हें चांगलं नाही, खरं ना ?

नीळ०—माझ्या कादंबरींतलं हें मर्म एकाही वाचकाला तुमच्या इतकं कळलं नसेल. यावरूनच तुमच्या मार्मिकपणाची आणि सुसंस्कृततेची साक्ष मला पटली. पण कमलाबाईसाहेब ! हें जग तुमच्याप्रमाणंच हिमालयाच्या शुद्ध हवेंत वाढलेलं असतं तर माझीं चित्रं अनुकरणीय नाहींत असं मीं केव्हांच म्हटलं नसतं. परंतु हिमालयापासून ही आमची भूमि जितकी खालीं तितकीच या भूमिंतल्या लोकांचीं मनंही पण खालीं. त्यांना वर नेण्याकरितां त्यांच्या पुढं उच्च ध्येयं हीं ठेवलींच पाहिजेत. पण आपल्या नीचपणाची जाणीव झाल्या-वांचून कुणालाही वर चढतां येत नाहीं. तेव्हां तीं जाणीव करून देण्याकरितां असला उपहासही आम्हांला करावाच लागतो, आणि आमच्या काकदृष्टीनं सगळ्या घाणी चव्हाट्यावर आणाव्या लागतात.

कम०—तुम्ही म्हणतां तें खरंच असलं पाहिजे. पण इकडच्यासारखीं आणि आपल्यासारखीं रत्नं मला इथं अनायासानं ज्या अर्थीं लाभलीं आहेत, त्या अर्थीं केवळ काकदृष्टीनंच पहावंसं वाटत नाहीं. रामायण, महाभारत वगैरे संस्कृत ग्रंथ मीं बावांच्या वरीवरे वाचले. त्यांत—

जान०—(राधाबाईस) अग वाई ग ! हिला संस्कृतही येतंय.

रमा०—मला वाटलं होतं, हिला कांहींच येत नसेल; पण हिनं किती तरी वाचलं आहे ! अग, रामायणमहाभारतांचीं आम्हीं नुसतीं नांवं ऐकलीं आहेत. आणि वाई ही धीट तरी किती आहे ! या नीळकंठरावांपुढं चार शब्द बोलायचे म्हणजे चांगल्या चांगल्या पुरुषांची वीवडी वळते, पण वाई ही त्यांच्यापुढं वेधडक बोलते. नीळकंठरावही तिला काय मान देतात पण !

लक्ष्मी०—(स्वगत) या सगळ्या बायका पहा कशा बावरल्या आहेत. राधाबाईनं तर इथून पळच काढला. नखरा आज साफ उतरून गेला. फार नाकानं कांदे सोलीत होती.—कांहींही पाहायच्या अगोदर तर्क लढवीत वसलं म्हणजे असंच व्हायचं.

(चंद्रा येऊन बाबासाहेबांस खुणावतो.)

बाबा०—(सर्वांस) चला, सर्व तयारी झाली आहे.

[सर्व जातात. पडदा.]

प्रवेश ५ वा.

—:~:—

स्थळ—राधाबाईचा दिवाणखाना.

(राधाबाई येते.)

राधा०—(स्वगत) झाला, आमच्या राज्याचा शेवट झाला. आतां नानासाहेव हिला सोडून माझ्यावर प्रेम करतील अशी आशाच नको. आजपर्यंत माझ्या स्वरूपाच्या अभिमानानं सगळ्या बायकांना मी कस्पटासमान मानीत होतें, पण जी एक कुरूप, गांवढळ, अशिक्षित बायको असेल असं मला वाटत होतं, त्या या कमलेनं मला पायाखालीं पहायला लावावं ना?—“ अहाहा ? काय तरी हें सौंदर्य ! काय तरी हें रूप ! ” असं म्हणून हे सारे स्त्रीपुरुष तिची स्तुति करीत आहेत हें मी या कानांनीं ऐकत आहे व डोळ्यांनीं पहात आहे. मला हें कसे सहन होईल ? ती कशीही असली तरी एका गोष्टींत ती कमीच आहे. जगाचा अनुभव तिला मुळींच नाही. जगाच्या गोष्टींत ती खरोखरच अजाण, भावडी आहे. मी त्यांतली पक्की दर्दी आहे. या कमलेचें सौंदर्य देवतेप्रमाणं असून मन लहान मुलाप्रमाणं शुद्ध निर्मळ आहे—आणि तिच्या डोळ्यांमध्ये मूर्तिमंत दिसणारं हें तिचं शुद्ध आचरण पाहूनच मला लाजेनं खालीं मान घालावी लागली—पण बाई, मला लाज कां वाटावी ? परपुरुषासंबंधानं फक्त माझं मन भ्रष्ट झालं आहे. या नानासाहेबावर—हो आहे—अद्याप त्यांच्यावरच माझं प्रेम आहे. त्यांनीं जर माझा अव्हेर केला नसता, माझ्या प्रेमाला जर तृप्त केलें असतें तर माझ्या मनांत हा क्रोध, हा द्वेष कां उद्भवला असता ?—तो पहा, आनंदराव, कमलेकडे पहात उभा आहे. बेअकल कुठला ! मी त्याच्यावर फिदा आहे असं त्या मूर्खाला वाटत असेल ! जा, या जगांतल्या सगळ्या बायकांचीं लुगडीं का धुईनास, मला काय करायचं आहे ! नानासाहेबांपुढं हें नुसतं माकड दिसतंय—पण मी अशी काय उभी आहे ? मंडळी आतां जायलाही निघाली. वरवर गोड बोलून या कमलेच्या शुद्ध मनांत विष कालवीन तरच नांवाची राधा !

(कमला वगैरे स्त्रिया येतात.)

कम०—वरं मी येतें आतां.

राधा०—कां ? एव्हांच नका जाऊं गडे. अद्याप रात्र तरी का फार झाली आहे ? थांबा ना जरा !

कम०—पण तिकडून आतां थांबायचं होणार नाहीं. मी कशी तिकडं खोळंबवून ठेवूं ?

राधा०—वरं तर. आपल्या एकमेकींच्या अशाच गांठी पडल्या पाहिजेत. आपण अगदीं मैत्रिणी झालं पाहिजे हं ? माझं तुमच्यावर अगदीं सख्ख्या बहिणी-सारखं प्रेम वसलंय गडे.

कम०—तुमच्या मनांत असल्यावर माझीही तीच इच्छा कां असूं नये. वरं येतें मी. [जाते.]

(जानकीबाई, लक्ष्मीबाई, सर्व विचारून जातात.)

राधा०—आतां दोन गोष्टी केल्या पाहिजेत. एक, या कमलेला प्रेमाची मोहनी घालून तिचं मन आपलंसं करून घेतलं पाहिजे आणि दुसरं, नानासाहेबांचा माझ्याविषयींचा वाईट ग्रह दूर करून त्यांच्या मनांत माझ्याविषयीं संशय येऊं नये अशी तजवीज केली पाहिजे. नानासाहेब तर इतके थोर मनाचे आहेत कीं, संधि साधून त्यांची एकट्याची गांठ घेतली आणि आपल्या हातून घडलेल्या अपराधाबद्दल पश्चात्ताप दाखवून त्यांची क्षमा मागितली म्हणजे माझ्याविषयीं त्यांचा ग्रह उलट जास्तच चांगला होईल.—कमलेला वाईट मार्गाला प्रवृत्त करायला हा आनंदराव मला चांगला उपयोगी पडेल.—पण नानासाहेबांसारख्या मदनाला सोडून ती याच्यावर कशी फिदा होईल ?—नाहीं, हें जुळणार नाहीं. हें नच साधेल तर निदान नानासाहेबांच्याविषयीं तिच्या मनांत असा संशय भरवून द्यायचा कीं, त्यांचं तुझ्यावर खरं प्रेम नाहीं.—तरी पण—कमलेचं त्यांच्यावरचं प्रेम अढळच राहणार.—हर प्रयत्न करून माझा लोकांतला मान, माझा प्रेमाचा ठेवा हिरावून घेऊन मला लाज वाटायला लावणाऱ्या या कमलेला निदान वर तोंड करून बोलतां येऊं नये असं मला केलंच पाहिजे. [जाते. पडदा पडतो.]

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला.

—***—

स्थळ—नानासाहेबांच्या बंगल्यामागील बाग.

(कमला संचित बसली आहे.)

कम०—किती तरी विचित्र या लोकांची तऱ्हा ! नीळकंठरावांनी सांगितलेल्या मोष्टीचा आज तीन महिने मला चांगला अनुभव घेऊं लागला आहे. या सगळ्या दिखाऊपणाचा मला तर आतां वीट आला आहे.—मी बद्रिकाश्रमी बाबांकडे असतांना या मोठमोठ्या म्हणवणाऱ्या लोकांसंबंधानं मला मोठा आदर वाटत असे. हे समाजाचे खरे पुढारी, लोकांविषयी अत्यंत कळकळ बाळगणारे, थोर व उदार अंतःकरणाचे लोक असावेत अशी माझी कल्पना झाली होती. पण दुरून डोंगर साजरे या म्हणीचाच प्रत्यक्ष अनुभव आला बाई ! कवि म्हणजे लोकांना सन्मार्ग दाखविणारे देवदूत ना ? पण त्यांपैकीं बहुतेक स्वार्थसाधु, कुचक्या मनाचे आणि कोत्या विचारांचेच असावेत ना ? यांच्यांत सरी काव्यस्फूर्ति तर नाहीच, उलट एकमेकांचा मत्सर आणि द्वेष करायला मात्र यांना स्फूर्ति येते. इतर लोकांचंही वर्तन किळस आणण्यासारखंच आहे. कांहीं माणसं तर इतकीं भयंकर आहेत कीं त्यांचा वाराही नसावा. या आनंदरावाचं तर मला फार भय वाटतं. याची दृष्टि कशीशीच दिसते. केव्हांही पहा, त्याची नजर माझ्यावर ! कितीही हिडीसफिडीस केलं तरी पुनः कुठ्याप्रमाणं माझा शब्द झेलायला तयार ! यावरून याचा कांहीं तरी वाईट हेतु असावा असं नाही का होत ? मीं एकदां राधाबाईंजवळ भीतभीत हें सांगितलं, पण त्या म्हणाल्या कीं, “ त्याला असं कुठ्यासारखं वागण्यांतच भूषण वाटतं. तूं त्याच्याकडे लक्षच देऊं नकोस, त्यांत एवढं भिण्यासारखं कांहीं नाही.” तरी पण

मला बाई त्याची भीतिच वाटते.—बद्रिकाश्रम सुटल्यापासून इकडच्याही वृत्तीत फरक पडला आहे. तिथं असतांना प्रेमाशिवाय यांना कांहीं दिसत नव्हतं. पण इथं यांना या ऐहिक गोष्टींची किती तरी हांव दिसते. कौन्सिलर व्हायची इच्छा झाल्यापासून माझ्याशीं बोलायलाही यांना फुरसत नसते. यांना कौन्सिलर व्हायची काय जरूरी आहे ? माझ्या प्रेमापेक्षां कौन्सिलरशिप यांना जास्त प्रिय व्हावी ना ? तिच्या नुसता ध्यास लागला तर किती तरी वेळ हे माझ्यापासून दूर असतात; मग ती यांना मिळाली म्हणजे तर माझ्याकडे दुकूनही पाहणार नाहींत—माझ्या प्रेमांतील गोडी गेली का ? नाहीं, माझ्याच्यानं हें सोसवत नाहीं. [रडूं लागते.]

(गंगू येते व तिला रडतांना पाहून स्तब्ध उभी रहाते.)

गंगू—(स्वगत) अलीकडं पाहावं तर या नेहमीं दुःखांत चूर असतात ! यांना काय बरं होत असावं ?—आज यांना विचारावंच. (उघड) बाईसाहेब ! अहो बाईसाहेब ! आपण अशा दुःखी कां दिसतां ? तुमच्या मनाला कसले कष्ट होत आहेत ? मला सांगा ना. [जवळ बसते.]

कम०—(दचकून कांपण्या स्वरानें) मला आणि दुःख ? मला कष्ट ?—छेः ! गंगू, तसं कांहीं नाहीं.—तुला असं कां वाटलं ?

गंगू—बाईसाहेब ! आपण अलीकडे अगदीं म्लान दिसतां. इथं प्रथम आलांत तेव्हां कशा आनंदी दिसत होतां. पण अलीकडे पहातें तर आपली तशा वृत्ति राहिली नाहीं.

कम०—मला—मला—बरं नाहीं ग गंगू ! [ओक्साबोकशी रडते.]

गंगू—बाईसाहेब, असं काय करतां ? आवरा ना हें दुःख. तुम्हांला एवढं कसलं ओझं झालं आहे ? नका अशा रडूं !

[कमला गंगूच्या गळ्याला मिठी मारते व रडते.]

नाना०—(आंतून) कमले ! कमले !

(गंगू उठते, नानासाहेब हास्यमुख येतात पण कमलेकडे पाहून चपापतात.)

नाना०—काय ? लाडके ! तूं रडत कां होतीस ? [गंगू जाते.]

कम०—(नानासाहेबांना मिठी मारून) महाराज—कांहीं नाहीं.—मला जरा उदास वाटत होतं,—पण त्यांत कांहींच नाहीं.—पण मला अगोदर सांगा,

नाना०—काय ? लाडके ! तूं रडत का होतीस ? [अं० २ रा प्र. १ ला पृ. २६]

माझ्यावर आपण मनापासून प्रेम करतां का ? आपल्याला माझा कंटाळा नाही ना आला ?

नाना०—(तिचा चेहरा वर करून) लाडके ! तू असे चमत्कारिक प्रश्न विचारावेस ?—तुझ्यावर प्रेम ? माझ्या या अंतःकरणांतला कोनान् कोपरा तुझ्यावरच्या प्रेमानं भरून राहिला आहे. माझा सगळा जीव, सगळा आनंद तू ! तुझ्याशिवाय मला या जगांत कांहीं तरी प्रिय आहे काय ?

कम०—पण आपलं माझ्याइतकं कशावरही प्रेम नाही ?

नाना०—कशावरही नाही. असं कां विचारतेस ? (कमला बोलत नाही असे पाहून) आज तुला चमत्कारिकच लहर आली आहे. उगीच नसते विचार काढून मनाला वाईट वाटून घेतेस. अलीकडे तुला फार दगदग पडली; तुला विश्रंति हवी आहे. आपण उद्यांच शहराबाहेरच्या बंगल्यांत जाऊं.—आज आपण त्या नाटकाला जायचंच नाही. तें नाटकही चांगलं नाही, आणि तुला तें आवडणारही नाही. तिथं जो कांहीं गोंधळ असेल, विचारूं नकोस ! त्यापेक्षा आपण आजची रात्र गप्पागोष्टींत घालवूं झालं.

कम०—माझ्याही मनांत तेंच होतं—किती होतं म्हणून सांगू !—पण आपण येऊं म्हणून राधाबाईला कबूल नाही का केलं ? आणि आतां लवकरच आपण जहागिरीवर जाणार, तेव्हां थोड्याकरतां कशाला मोडा त्यांचं मन !

नाना०—आपली आणि राधाबाईची अलीकडे बरीच गट्टी जमली आहे !

कम०—हो, जमलीच आहे गट्टी ! कां नाही जमणार ? ती किती तरी ममताळू आणि हुषार आहे ! माझ्याहून किती तरी पट ! आणि मला माहित नाहीत अशा किती तरी गोष्टींचं तिला ज्ञान आहे. ती नेहमीं मला कांहीं ना कांहीं तरी माहिती देत असते. आपली तरी ती किती वाखाणणी करते !

नाना०—माझी? माझी वाखाणणी करते ! (हंसून) चांगुलपणा यालाच म्हणतात !—तुझा आज खरोखरीच नाटकाला जायचा वेत ठरला ?

कम०—ठरलाच म्हणा ना. राधाबाई म्हणत होती आजचं नाटक मोठं मजेदार आहे. मला शाकुंतल आणि हॅम्लेट किती आवडलीं पण !

नाना०—(स्मित करून) पण तुला हें नाटक अगदींच निराळ्या तऱ्हेनं वाटेल. तुला या तमाशेवजा नाटकाची कल्पना नाही.

कम०—खरंच नाही. मला सांगा ना कसं असतं तें. मला किती तरी शिकायचं आहे. अजून मी अज्ञान आहे अगदीं !

नाना०—अज्ञान ?—नाहीं, लाडके, तूं पूर्ण ज्ञानी आहेस.—तुझं अज्ञान हेंच ज्ञान आहे. जगांतल्या सर्व तत्त्ववेद्यांनीं जरी आपलं ज्ञान एका जागीं केलं तरी तुझ्या ज्ञानाची बरोबरी होणार नाही.

कम०—आपण मनापासून बोलतां का हें ?

नाना०—मनापासून ?—जसं कांहीं माझ्या मनापासून नसतात अशा पुष्कळ गोष्टी मी तुला सांगतो ! छान तर्क काढतेस.—मला असं झालं आहे कीं केव्हां एकदां आपण जहागिरीवर जातो आणि पुन्हा एकदां पूर्ण सुखांत पडतो. मग तर तूं अगदीं माझे—माझे होशील !

कम०—आणि मग तर आपण अगदीं माझे—माझे व्हाल !—पण मग आपल्याला कौन्सिलर होऊन कसे चालेल ?—मी आपल्याला पुष्कळदां म्हटलं आहे आणि आज पुन्हा म्हणतें, कौन्सिलर होण्यांत आपल्यासारख्यांना धन्यता वाटूं नये. मला त्यांत कांहींच अर्थ वाटत नाही. मला तर बाई असं वाटतं कीं आपण हे सारे व्याप सोडावेत आणि सदासर्वदा असंच दोघंच रहावं !

[चंद्राकडे पाहते.]

नाना०—वाः ! तुझे डोळे चंद्राकडे लागले आहेत ! भूलोकचा चंद्र आकाशस्थ चंद्राकडेच पहात आहे, पण मी कोणच्या चंद्राकडे पाहतो आहे ?—मला वाटलंच माझ्या प्रश्नाचं उत्तर तूं चुकणार नाहीस. मला भूलोकींचाच चंद्र प्रिय आहे. (तिच्या गळ्यांत हात घालून) कमले ! लाडके ! तुला महस्वाकांक्षाच नाही. तूं स्वर्गीय वस्तूकडे पाहणारी ! तुला प्रेमावांचून कांहींच दिसत नाही. लाडके, असंच ना ?

कम०—यांत काय संशय ! जगांतल्या सर्व गोष्टींमध्ये प्रेमच श्रेष्ठ !

नाना०—अहाहा !

[आलिंगन देतो.]

कम०—आज नाटकाला जायचंच. मला आतां वरं वाटत आहे.

नाना०—ठीक आहे. आपल्या मर्जीप्रमाणंच होऊं द्या; आमचं कांहीं म्हणणं नाही. फक्त इतकंच, तें नाटक तुला आवडायचं नाही. तें पाहून तुला सिंही यायचं नाही. आणि रडूंही यायचं नाही. तरी पण तुला स्वप्नही नाही

असा एक नवीन अनुभव आज येणार आहे. बरं, मी टपाल पहातों आणि मग फराळाला बसूं. हा मी आलोंच. [नानासाहेब जातात.]

कम०—अनोळखी प्रदेशांत एकट्या लहान मुलाची जी स्थिति होते तशीच या वेळीं माझ्या मनाची अवस्था झाली होती. परंतु ज्याच्या शक्तीवर माझ्या सर्व आयुष्याचा भार त्या उदार आत्म्याच्या दोन प्रेमाच्या अमृत-बिंदूनींच माझं भांबावून गेलेलं अंतःकरण किती शांत झालं! त्यांना ऐहिक गोष्टींत जर आनंद वाटतो तर आपण तरी त्यांच्या आनंदाच्या कां आड या? आणि मी आड येऊन जर त्यांच्या इच्छित हेतूपासून त्यांना ढळवूं लागलें तर जगांत त्यांना कमीपणा नाही का येणार? आणि हें मला तरी शोभेल का? छे: ! त्यांना बरं वाटेल तेंच करूं द्यावें. त्यांतच प्रेम आहे. गंगू, (गंगू येते.) कलकत्याहून नीळकंठरावांकडून ती बंगाली कादंबरी आली आहे ती काढून ठेव. नाटकाहून आल्यावर स्वारींना थोडा वेळ वाचून दाखवायची आहे आणि हें पाहा गणपतरावांना सांग कीं, नाटकाला जायचा वेत कायम आहे; थिएटरा-मध्ये जाऊन व्यवस्था करा. [पडदा.]

प्रवेश २ रा.

—*—

स्थळ—नाटकगृहांतील रंगभूमीजवळील दालन.

(नानासाहेब व गणपतराव येतात)

नाना०—काय रे गणपतराव, काय-काय आहे? नाटकांतला तो अश्लील-पणा पाहून किळस आला म्हणून मी आणि कमला राधावाईंना विचारून घरीं जाण्याच्या तयारींत होतो, इतक्यांत मला तुमच्या एकट्याशींच कांहीं बोलायचं आहे, जरा बाहेर या, जरूरीचं काम आहे. बाईसाहेबांना जरा बसूं द्या, असं म्हणून मला या रंगपटांत घेऊन आलास आणि आतां गप्प कां? कमला तिकडे कंटाळून माझी वाट पहात असेल.—अरे, तुला झालं आहे तरी काय? तुझा चेहरा असा फिकट कां झाला? तुझ्या हातून कांहीं चुकी घडली आहे

का ? तूं अशा फिकिरींत दिसत आहेस कीं जणूं काय तुझी अब्रूच जायचा संभव आहे.

गण०—(उसासा टाकून) अब्रू आणि प्राण दोन्ही जाण्याचा संभव आहे; पण नानासाहेब, आपणच जर मनावर घ्याल तर मात्र दोन्ही वांचतील.

नाना०—सांग तर तुझ्याकरतां काय करूं तें ? तूं माझ्याशीं इतक्या नेकीनं वागतो आहेस कीं माझ्याहातून होण्यासारखं असेल तें मी तुझ्याकरतां करीन.

गण०—माझी बायको उठून—

नाना०—तें मला तूं सांगितलंच होतंस. आतां त्यावद्दल मनाला कां त्रास करून घेतोस ?

गण०—पण दोन वर्षांनीं आतां तिला मी पाहिली.

नाना०—कुठं ?

गण०—थिएटरांत.

नाना०—थिएटरांत ? कुठं बायकांत वसली आहे ?

गण०—नाहीं. ती या नाटकांत पाटे करते आहे. तिनं आपल्या तोंडाला सफेता फांसून आपलं तोंड उजळ केलं आहे खरं, पण त्याबरोबरच रांडेनें माझ्या तोंडाला काजळ फासून ते काळं कुट्ट केलं आहे. ती आतां मुख्य नायिका झालेली तीच माझी बायको तारा !

नाना०—ती तुझी बायको ? इतका निर्लज्जपणा पुरुषाच्यानंही स्त्रीवेषांत व्हायचा नाहीं. हाच का स्त्रीजातीचा विनय !

गण०—नानासाहेब ! आतां जास्त खल नको. ही माझी बायको आहे असं जर का कुणाला कळलं तर माझ्या अब्रूला केवढा नडा लागेल ! मला या भीतीमुळं भ्रमिष्टासारखं झालं आहे. मी काय करतो आहे तेच मला समजत नाहीं. तिनं माझ्या नांवाची ही पताका दुनयेभर फिरवून माझी विडंबना करायचं बंद करावं. तेवढ्याकरतां माझं सर्वस्व ती मागत असली तरी तें घायला मी तयार आहे. तिनं हें सगळं घ्यावं आणि लांब कुठं तरी काळं तोंड करावं. तिनं असं केलं तरच माझी अब्रू वांचेल.

नाना०—अरे, तुझी अब्रू वांचण्याकरतां ती जर तुझं हें म्हणणं कवूल

करील तर मी स्वतःचे आणखी पांच हजार रुपये तिला देईन. पण जिला स्वतःच्या अब्रूची चाड नाही तिला तुझ्या अब्रूची काय पर्वा ! तेवढ्याकरतां हे नाटकांतले सुखसोडाळे ! स्वतंत्रता ती सोडील ? तिला कैक मोठ्या लोकांकडून गुप्त आश्रय मिळत असेल, कित्येक हरीचे लाल तिच्यापुढं लोळण घेऊन आज तिचे गुलाम झाले असतील, आणि कित्येक तर तिच्याकरतां प्राणही द्यायला तयार होतील !

गण०—नका,—नका पुढं बोलूं. ती जर इथून गेली नाही तर मी प्राण देईन. पण या असल्या विडंबनेत राहणार नाहीं.

नाना०—तुला वेड तर नाहीं लागलं ? अरे, असल्या बेशरम बायकोच्या दुराचरणावद्दल स्वतःला काय म्हणून शिक्षा ! तिचा तुझा संबंध तुटला; आतां काय ? मी तुझ एखाद्या कुलशीलवान् मुलीबरोबर लग्न लावून देतो आणि पांच हजारांऐवजीं दहा हजार रुपये तुला देतो. हा भयंकर विचार मनांतसुद्धां आणूं नकोस.

गण०—मला तुम्ही एखादी अप्सरा दिलीत तरी नको ! आतां पुनः लग्न नको ! नको !—त्या सुखाचा अनुभव आला तितका बस्स झाला. नानासाहेब ! कांहीं करा पण तिला इथून जायला लावा. मी या कामांत पडतो, असं तुम्ही कवूल करीपर्यंत मी तुमचे पाय सोडणार नाहीं. [त्यांचे पाय धरतो.]

नाना०—आतां काय करणार ! बरं सोड पाय. काय करूं मी ?

गण०—आपण तिला भेटून हें सांगा.—

° **नाना०**—अरे, धडधडीत कसवीण ती ! तिची भेट मी घेऊं ?

गण०—या थिएटरमध्ये भेटायला कांहीं हरकत नाहीं. पुष्कळ लोक थिएटरांत नाटकवाल्यांना भेटतात. शिवाय तुम्हांला भेटायला नानासाहेब आले आहेत असा मी तिला निरोपदेखील पाठवला आहे. तिचं या प्रवेशांतलं काम आटोपलं म्हणजे ती इथंच येईल.

नाना०—वाः ! माझ्या नांवानं तूं निरोप देखील पाठविलास ? चांगलं केलंस ! आपली अब्रू वांचविण्याकरतां तूं माझी अब्रू मात्र घालवतो आहेस. हा मात्र तूं पुरा गाढवपणा केलास.

गण०—नानासाहेब ! मला खरोखरच भ्रम झाला, नाही तर माझ्याहातून ही गोष्ट होती का ? मला वेडच लागलं ! आतां प्राण देण्यावांचून—

नाना०—पण ही पहा ती आलीच. तूं जरा बाजूला तरी जा आतां.

[गणपतराव जातो. तारा येते.]

तारा०—(येतां येतां) अरे छगन ! दोन खुर्च्या आण इथं. आपलंच नांघ नानासाहेब ?

नाना०—होय. मी तुमच्याशीं—

तारा०—(हंसून) जरा थांबा. मला थोडी सोडाविहस्की घ्यायची आहे; मी अगदीं गळून गेलें आहे. आम्ही स्टेजवर किती दमतां तुम्हांला कशी कल्पना असणार ? मला जरा दम तर घेऊं द्या. मग होईलचं आपलं भाषण ! खरं ना ? अरे, छगन, एक पेग आण. [सिगारेट पेटवते.]

नाना०—(स्वगत) काय हलकट आहे.

(छगन ग्लास व बाटली घेऊन येतो.)

तारा०—हे पहा छगन, माझं काम आलं कीं मला सांगायला ये. (छगन जातो. पीत असतां ग्लास पुढं करून) घ्याल का एक घोट ?—नको ?—ठीक ! पुष्कळ मोठमोठे लोक आमच्या इथं घेतात हो ! घेतां का ? हे चालत नसलं तर दुसरं भरतें.

नाना०—(स्वगत) आतां कमाल झाली.

तारा०—बोलत कां नाही ? भरूं का दुसरं ?

नाना०—मी कधीं घेत नसतो.

तारा०—नाहीं ? वरं तर, नको तर नको.

[पिते.]

नाना०—मला एका कामामुळं इथं यावं लागलं—

तारा०—तें मला ठाऊक आहे. थांबा जरा.

नाना०—पण मला आतां—

तारा०—आतां काय ?

नाना०—आतां काम आटपून परत गेलं पाहिजे. माझी बायको तिकडं माझी वाट पहात असेल.

तारा०—मग बायकोची कशाला एवढी भीति बाळगायला पाहिजे ?

तारा—ध्याल का एक घोट ?

[अं. २ रा प्र. २ रा पृ. ३२]

नाना०—तो प्रश्न माझा आहे.—तुम्हाला माझ्याशीं सरळ बोलावचं आहे का नाही ?

तारा०—अगगग ! कितां राग आला पण ! असं रागावून काम होत नसतं गडे.

नाना०—तुमच्या नवऱ्यानं—

तारा०—माझ्या नवऱ्यानं ? कोणच्या ? आत्तां स्टेजवर पाहिला त्यानं ? काय केलं ?

नाना०—(स्वगत) ही बोलूच देत नाहीं.

तारा०—काय केलं त्यानं ?

नाना०—(त्रासून) निव्वळ गाढवपणा !

तारा०—आपल्याला कां इतकं वाईट वाटतं ? अहो, ती बायको आहे; तिनं पुरुषाचं सोंग घेतलं आहे. ती मेली माझा तेवढ्या सोंगापुरतचि नवरा !

नाना०—तुम्ही गणपतराव मोन्यांचं कुटुंब ना ?

नाना०—हो. मग कांहीं जुनी ओळख काढायचा विचार आहे वाटतं ? काय तरी वाई ! आमच्या नाटकवाल्यांशीं चांगलेचांगले लोक देखील नातं जोडूं पहातात !

नाना०—मला तुमच्याशीं कांहीं एक नातं जोडायचं नाहीं. मी सांगतो तें ऐकून घ्या. तुमचा नवरा गणपतराव माझ्याकडे असतो. तुमच्या या असल्या वर्तमानं त्याच्या नांवाला काळिमा लागला आहे.

तारा०—मी नांव मिळवितें नांत त्यांच्या नांवाला कसला काळिमा ? मी कांहीं कसवीण म्हणून प्रसिद्ध नाहीं. मी नाट्यकलेला हात भार लावतें, त्या कलेनं माझी प्रख्याति होते आणि म्हणूनच तुमच्यासारखे लोक माझ्या पायांत कुच्यासारखे घुटमळत असतात. त्या मेल्या गणपतरावाच्या चुलीची सकाळ—संध्याकाळ प्रार्थना करून, त्या मेल्या खापरतोड्याच्या अर्ध्या वचनांत राहून मला एवढा लौकिक कमवतां आला असता का ?

नाना०—अनीतीच्या पायावर उभारलेली इमारत ढांसळून पडून तीं राहणारांचा केव्हां ना केव्हां चुराडा होणार. पतिनिष्ठा हाच बायकांचा धर्म !

तुमचं वांकडं पाऊल पडलं ही मोष्ट तुमच्या स्वतांच्या अब्रूला, तुमच्या नवऱ्याच्या अब्रूला, तुमच्या कुळाच्या अब्रूला—

तारा०—अहो महाराज ! हे तुमचं अब्रूचं पुराण बस्स करा. मला हा तुमचा कोरडा उपदेश नको आहे.

नाना०—मी तुम्हांला कोरडा उपदेश करीत नाही. तुमचे सर्व ऐष-आराम चालावेत अशाच योजनेनं मी बोलत आहे. तुम्ही हा नाटकाचा धंदा सोडा.

तारा०—आणि काय करा ?

नाना०—लांब कुठं तरी जाऊन रहात असाल तर गणपतराव तुम्हांला त्यांची सर्व मिळकत—सरासरी दहा हजारांपर्यंतची द्यायला तयार आहे. शिवाय त्याच्याकरतां मी स्वतः पांच हजार तुम्हांला निराळे देतो. मात्र तुम्ही त्याची वायको आहां, ही गोष्ट उघडकीला येऊन त्याची अब्रू जाण्यापूर्वी इथून तुम्हीं कुठं तरी दूरच्या प्रांतांत जाऊन राहिलं पाहिजे.

तारा०—तुम्हांला इतकं कसं कळत नाही, कां ज्या धंधावर मी एवढा नांधलौकिक मिळवला तो का आतां मी सोडीन. तुम्ही मला पैशाची आशा दाखवतां ! पण मला कांहीं कमी का आहे इथं ? भरपूर पैसा आहे, मोठ-मोठ्या लोकांवर वजन आहे, मान आहे, सारं कांहीं आहे. शिवाय कुणाची बांधलेली नाही, मनाला वाटेल तसं वागावं. असे दहा हजार आणि पांच हजार मी एका घटकेत मिळविते. हे सुख सोडून हद्दपार झालेल्या एखाद्या माणसा-प्रमाणं कुठं दूर जाऊन मी कां राहूं ? तुम्हांला तरी सांगायला कसं वाटतं कुणाला ठाऊक !

नाना०—विचार करा. त्याचा स्वभाव तुम्हांला माहीत आहे. अब्रू म्हणजे प्राण आहे त्याला. तुम्ही उठून गेलां एवढ्यामुळं घरदार सोडून या परक्या ठिकाणीं येऊन तो राहिला आणि आतां इथंही तुम्ही त्याची वायको आहां या गोष्टीचा जर बभ्रा झाला तर तो आत्महत्याच करील.

तारा०—मग, करीना आत्महत्या ! त्यांत माझं काय नुकसान आहे ? आत्महत्या केल्यावर त्याचा बदलौकिक व्हायचा चुकेल वाटतं ?—पण तें फशाला ? मी इथून मुळींच जाणार नाही. मात्र मी त्याची वायको आहे.

ही गोष्ठ कुणालाही कळूं देणार नाही; याबद्दल तुम्हीच सांगतां म्हणून तुम्हांला वचन देतें.

नाना०—तुम्ही एवढं तरी कबूल करतां यांत मला आनंद आहे. पण माहितीच्या एखाद्या गृहस्थानं तुम्हांला ओळखलं आणि ही खबर गांवांत पसरली तर—

तारा०—मला हें कांहीं समजत नाही. मी करीन म्हटलं आहे तेवढं करीन; यापेक्षां माझ्याकडून कांहीं एक होणार नाही. (छगन येतो) काय रे, काम आलं का ?

छग०—होय, पडदासुद्धां उघडला !

तारा०—होय का ? छगन, हे ग्लास आणि या खुर्च्या घेऊन जा.

[छगन खुर्च्या घेऊन जातो.]

नाना०—(तारा जाऊं लागते) पण मी पुन्हा एकदां केव्हां येऊं ? तुमच्याशीं पुन्हा एकदां बोलायचं आहे. तो खरोखर प्राण देईल त्याची काँव येऊं द्या.

तारा०—मला जास्त बोलतां येत नाही. मीं एकदां सांगितलं तेंच.—माझं काम आलंच. [धांवत जाते.]

नाना०—(स्वगत) अरेरे ! किती नियं हें आचरण !—अंगावर शहारे येतात.—गणपतराव (गणपतराव येतो) अरे, असं गांगरल्यासारखं काय करतोस. तूं ऐकलंसच सगळं ?

गण०—हो ऐकलं.

नाना०—पाहिलंस ? ती कांहीं ऐकत नाही. काय करायचं आतां !—पण असा धीर सोडूं नकोस आणि भलताच अविचारं करूं नकोस. मी पुनः प्रयत्न करीन, समजलास ? (त्याचा हात धरून) अरे, तुला ताप भरला आहे. माझ्या गाडींत बसून घरीं जा. मी दुसरी गाडी मागवीन आणि कमलेला आणि राधाबाईंना घेऊन मागाहून येईन.

गण०—पण ही गोष्ट कमलाबाईसाहेबांना कळवूं नका हो.

नाना०—कां ? मी तिला सगळ्या बऱ्यावाईट गोष्टी सांगत असतो. तिला मसलतींत घ्यायला कांहीं हरकत नाही.

गण०—नका, त्यांना कळवूं नका. नाटकांतले तिचे ते अश्लील हातवारे आणि मुद्रा पाहूनच त्यांच्या अंगावर शहारे आलेले मी पाहिले. तिच माझी बायको असं त्यांना कळल्यावर मला त्यांच्यापुढं हें काळं तोंड न्यायलाही शरम वाटेल.

नाना०—वरं तर;—पण तूं जा आतां. (गणपतराव जातो) हा विचारा किती प्रसंगांत सांपडला आहे! याची स्थिति खरोखर नीट नाही.—तारेशीं पांच मिनिटं भाषण म्हणजे निव्वळ नरकवास! पण तो पत्करला पाहिजे. नाही तर तो म्हणतो त्याप्रमाणं खरोखर आत्महत्या करील.—त्याला वांचवण्याकरतां आपली शिकस्त केली पाहिजे. [जातो.]

प्रवेश ३ रा.

—*:—

स्थळ—बाबासाहेबांची बाग. (आनंदराव येतो.)

आनं०—ही अद्याप कां वरं येत नाही ? मी तिला खूण केली ती तिनं पाहिली यांत शंकाच नाही. कारण लगेच चंद्रसूर्य लाल झालेले माझ्या नजरेस आले.—ती माझ्यावर आषक तर आहेच;—पण नानासाहेबांवर तिचं मन गेलं असावं असा मला संशय आहे. नानासाहेब हिच्या नादीं लागले तर हिच्याहून शतपटीनं मारू अशी कमला आमच्या बाहुपाशांत आपण होऊन धांवत येईल. आणि मग या राधेनं—अरे! पण ही आलीच. कोणी पाहिल की काय या भीतीनं वरचेवर मागं वळून पाहाते आहे. [राधाबाई येते.]

राधा०—(रामानें) एवढ्या मंडळींत येऊन मला खूण करायला कांहींच कसं वाटलं नाही! मी कांहीं तुमची बायको नाही. विषयवासनेनं मनुष्य वेडावून गेला म्हणजे त्याची सगळी अकल जाते. निव्वळ हलकटपणा आहे हा!

आनं०—तुम्ही विनाकारण माझ्यावर घसरतां. एकाद्याला वाटेल तुमच्याजवळ माझी एक पैचीही किंमत नाही.

राधा०—अबबब! एवढी? छे: ! छे: ! ही जास्तच झाली. तुमची एक फुटकी कवडीचीही किंमत नाही माझ्याजवळ!

आनं०—(तिच्याकडे रागाने पाहून) बरं! बरं!

राधा०—(वेडावून) बरं! बरं!

आनं०—(हंसून) हें पहा, आतां आषुकमाषुकाचं भांडण व्हायची वेळ आली आहे. नेहेरवानी करून तेवढा नका आणूं प्रसंग!

राधा०—(रागाने) मीं कधी तरी आणला आहे का ? तुम्ही जशी आतां मला बोलायला जागा ठेवलीत तशी मीं कधी तरी तुम्हांला जागा ठेवली आहे का ?

आनं०—(हंसून) नाही. कबूल ! म्हणूनच म्हणतो, आतांदेखील मला कुरकुरायला जागा ठेवूं नका.

राधा०—शुद्ध जनावर आहां झालं!

आनं०—शाबास ! छान हुद्दा दिलांत ! आपण त्या कमलेसारख्याच स्पष्ट-वक्त्या आहांत. मात्र तिच्यापेक्षा थोडा सभ्यपणा—कमी आहे.

राधा०—मला तुमच्याजवळ कांहीं तो शिकायला यायचं नाही. माझ्या-मागं कशाला लागतां तुम्ही ?—त्या नानासाहेबांच्या बायकोचीं लुगडीं धुवायचं काम तुम्हांला पाहिजे ना ? तुम्हांला मिळत नाही मला माहीत आहे. मी करूं का शिफारस तुमची तिथं ?

आनं०—जपून—हळू—मला तापवूं नका हं ! मलाही कांहीं तरी करतां येईल ! मीं मनावर घेतलं तर नानासाहेबांच्या बायकोवर आपलं जें ' निस्सीम प्रेम ' आहे त्यांतली खुबी सांगून नानासाहेबांचे डोळे मला चांगले उघडतां येतील समजलांत ? मग आपल्याला कसं काय वाटेल ? आपल्याला रुचेल का हें—तें जाऊं द्या. या वेळीं मी थोडा रंगांत आहे. एक आनंदाची बातमी तुम्हांला कळवावी म्हणून तर तुम्हांला खूण केली. तुम्ही ती ऐकून देखील घेत नाही ना ?

राधा०—कसली बातमी ?

आनं०—हे सद्गुणाचे पुतळे नानासाहेबदेखील सरतेशेवटीं तुमच्याआमच्या-सारखे मनुष्यच आहेत ! तुमच्याआमच्यासारखे त्यांनाही विकार आहेत ! माझ्यावर जितकी सहज जादू चालली तितक्याच सहज रीतीनं तुम्ही त्याला भारून टाकाल ! काय, बातमी ऐकणीय आहे कीं नाही ?

राधा०—हैं असलं बोलणं माझ्या नाहीं हो कामास पडायचं. आपलं त्या कमलेवर मन गेलं आहे म्हणून मला नानासाहेवांच्या गळ्यांत अडकवावयाची मसलत! मग मला अगोदरच नाहीं लावायचं नव्हतं. [डोळे पुसते.]

आनं०—असं काय करतां ? तुम्हांला एवढं कसं कळत नाहीं ? माझ्या म्हणण्याचा इतका साधा अर्थ तुमच्या लक्ष्यांत येत नाहीं ? मग तुम्ही अगदीं बथड आहां !—असं बोलतो म्हणून रागवाल पुन्हा हो !—आतां मी अगदीं थोडक्यांत स्पष्ट सांगतो, —हा नानासाहेब दुसऱ्या मोठमोठ्या भोंदूसारखाच तारेकडे जात असतो; आणि तारेकडे जाणं याचा अर्थ तुम्हांला माहितच आहे. अगदीं सोप्या शब्दांत सांगायचं म्हणजे त्याला आपल्या वायकोचा वोट आला म्हणून त्यानं निराळं पाखरुं देखील ठेवलं !

राधा०—(एकदम त्याच्याकडे पाहून) तुमची खात्री आहे याबद्दल ?

आनं०—पुरी खात्री झाली आहे माझी !—तुम्ही, कमला आणि नानासाहेब नाटकाला गेलां होतां तेव्हां नानासाहेब तारेला भेटायला तिच्या रंगाच्या खोलीत गेले होते म्हणून तुम्हीच मला चिथी पाठविलीत. त्या वेळीं तारा आणि नानासाहेब यांच्यासंबंधानं मलाही संशय आला, आणि आतां तर तो अगदीं दड झाला. नानासाहेब तारेची नेहमीं मुलाखत घेतात. त्यांनीं तिला पुष्कळ पत्रंही लिहिलीं आहेत. त्या नाटकमंडळींत तिची याबद्दल पुष्कळ थट्टाही चालते आणि ती फिदी-फिदी हंसते यावरून तें स्पष्टच होतं. फार कशाला? परवांच्याच दिवशीं गणपतरावाची प्रकृति पहायला जाण्याचा बहाणा करून ते शहरांत आले होते, तेव्हां तर ते तारेला भेटायला तिच्या बिन्हाडीं गेले होते बिन्हाडीं ! मीं प्रत्यक्ष पाहिलं आणि तिनंही मला सांगितलं. मी तिच्याकडे असाच कधीं कधीं जात असतो. आमची थोडीशी—

राधा०—(विचार करीत) हैं ऐकून तिची छाती फाटून जाईल.

आनं०—कुणाची ?

राधा०—तिची ! कमलेची ! या बातमीनं तिच्या अंतःकरणाला धक्का बसून ती खचून जाईल असं तुम्हांला नाहीं वाटत ?

आनं०—तुम्हांला तेंच हवं ना ? काय हो !—स्त्रियांचं अंतःकरण मृदु, कोमल असतं असं म्हणतात खरं, पण असल्या बाबतींत मला तर असा अनुभव

आहे कीं, तें दगडापेक्षांही कठीण अशा पदार्थापासून बनविलेलं असावं. तरी पण आपण परवानगी घाल तर कमलेला नानासाहेबांची आठवण होऊं देणार नाहीं.

राधा०—तुम्ही ?

आनं०—हो हो मी-मी तिला आधार देईन. एका अर्थीं हें फार चांगलं झालं असं तिला वाटेल !

राधा०—बेलाशक मनांत मांडे खा.

आनं०—मला चिडवूं नका हं ! पैज हवी तर. मी म्हणतो हें खरं झालं नाही तर स्त्रीचरित्र मला समजत नाही असंच म्हटलं पाहिजे.

राधा०—(स्वगत) बरं होत आहे ! याच्या गळ्यांत कमलेची धोंड पडली तर मला हवं तेंच मिळालं, तूर्त माझ्या मागची पिटापिटही नाहीशी झाली. (उघड) ठीक आहे. माझी खात्री आहे, कमला तुम्हांलाच काय पण ब्रह्मदेवालाही भीक घालावयाची नाही. ठरली पैज ?

आनं०—ठरली.—बोल बोल करतां तिला गुंगवून टाकली नाही तर नांव बदलीन.

राधा०—अस्सं ! हं: हं: हं: हं: ! [जाऊं लागते.]

आनं०—थांबा जाऊं नका. एक गोष्ट मात्र तुम्हीं माझ्याकरितां केली पाहिजे. एवढंच करा, माझ्यासंबंधानं कमलेजवळ गोष्टी काढीत जा; तिला मी चांगला वाटेन असं कांहीं तरी सांगत जा; माझी तिच्याजवळ खूप स्तुति करीत जा. कशी कराल ?—हं अशी ! आणि तिचा माझ्यावर विश्वास बसेल—असं करा. समजलांत ?

राधा०—समजलें. कसं करूं ? इसापनीतींतल्या बगळा आणि लांडग्याच्या गोष्टीप्रमाणं, होय ना ? विचान्या बगळ्यानं लांडग्यावर विश्वास टाकला आणि विचान्याला लांडग्यानं खाऊन टाकलं !—ठीक. मीं तुम्हांला मघांशीं सांगितलंच आहे, मी तुमची शिफारस करीन म्हणून. तुमच्या इच्छेप्रमाणं तुम्हांला जागा मिळणार नाहीं, माझी खात्री आहे. मी असंही सांगून पाहीन कीं तुम्हीं पूर्वीच्या जागेवर उमेदवारींत आपलं कौशल्य नीटसं दाखवलं नाहीं म्हणून तुम्हांला ती जागा मिळाली नाहीं. असंच ना ?

(आनंदराव तिच्याजवळ जातो, ती थोबाडीत देते; इतक्यांत साळू सोडा-
वॉटरच्या बाटल्या खडबडवीत येते.)

आनं०—(चपापून) ही सटवाई इथ ुठून आली !

राधा०—तू काय करीत होतीस ग इथं ?

साळू०—मी ? मी इथं नव्हते बाईसाहेब. मी त्या तिकडं लांब लतामंडपांत
बाबासाहेब आणि कांहीं मंडळी बसली आहेत त्यांना सोडा, लिंबू घेऊन गेलं
होतं. [राधावाई जाते. आनंदरावही हंसत जातो.]

साळू—(स्वगत) बाईसाहेबाचं खरं स्वरूप आनंदरावाजवळ दिसतं ! मी
त्यांची पत्रं उघडून नेहमीं वाचते आणि चोरून हीं अशीं भाषणं ऐकते, म्हणून
मला त्यांचं रूप चांगलं कळू लागलं ! असल्या चालीच्या बाईजवळ कशाला
राहिलं असंच आतां वाटू लागलं आहे. बाईसाहेबांच्या मनांतून नानासाहेबांवर
कांहीं तरी वालंट आणून कमलेला दुःख घायचं आहे काय ! आम्ही चाकर
माणसं म्हणजे यांचाच पगार घेऊन यांच्याच गोष्टी उघडकीला आणणारे हेरच
नाहीं तर काय !—ठीक. तशीच वेळ आली तर गंगूला सांगून तिच्या बाई-
साहेबांना जागं केलं पाहिजे.—हे कोण ? गोविंदबुवा ! अहो गोविंदबुवा !
जरा इकडं या. (गोविंदा येतो) या नाटकांत तारा तारा म्हणून कुणी बाई
आहे नाही ?

गोविं०—कोण, तारा ? ती राधाकृष्ण प्रासादिक तारा ना ? तुला माहीत
नाहीं ? नाही हो, पण तुला कशी माहीत असणार ! या सगळ्या गांवांत
असा एक देखील पुरुष मिळणार नाही की त्याला ती माहीत नाही. अग,
नाटकांत सोंग घेणारी एक हलकट कसबीणच आहे ती.

साळू—इश ! तशी का ती आहे ? तशी जर ती आहे तर नानासाहे-
बासारख्यांनी आपल्या बायकोला चुकवून तिला भेटावं का ? आणि या आनं-
दरावाची आणि तिची एवढी जानपछान असावी कां ?

गोविं०—आनंदराव वाटेल त्या बाईकडे जाईल, या तारेसारख्या त्याच्या
कितीक रखेल्या असतील. कवडी किंमतीचा मनुष्य आहे तो ! मी आपले
जोडे पुसायला देखील असला मनुष्य ठेवणार नाही. पण नानासाहेबांसंबंधानं—

साळू, हें खरं नसेल. ते असल्या फंदांत पडतीलसं वाटत नाहीं. तरी पण मनुष्यस्वभाव आहे, काय नेम सांगावा !

साळू—कमलाबाईसाहेब किती उत्तम बायको आहे !

गोविं०—अग, आमच्यासारख्यांनीं लोटांगण घालावं तिच्यापुढं ! खरी माउली आहे !

साळू—आणि म्हणूनच आपल्या बाईसाहेब तिच्याविषयीं इतक्या जळत आहेत त्या. तिचा जीव घ्यायलाही त्या कमी करायच्या नाहींत ! (जवळ येऊन हळू) मी आतां सांगते तें लिहून ठेवा गोविंदबुवा—नीट लिहून ठेवा—नानासाहेबांवर कांहीं तरी बालंट येणार आहे; कमलाबाईसाहेबांवर कांहीं तरी प्रसंग येणार आहे; आणि त्याच्या बुडाशीं कोण कोण आहे हें या साळूला पक्कं ठाऊक आहे. [साळू जाते.]

गोविं०—साळूला ठाऊक आहे ! आणि हा गोविंदाही नुसत्या पोळ्या लाटीत बसला नाहीं. मलाही तें ठाऊक आहे ! कड्याकुलपांत कृत्य केलं असलं तरी तें उघडकीला आल्यावांचून रहात नाहीं.

(गोविंदा जातो. चंद्रा येतो.)

चंद्रा—खोडी केल्याबिगर पोटच भरत न्हाई. गोइंदबुवा ' असं करूं नगस तसं करूं नगस ! ' म्हूनशान रोज फुंकणी फुकत्याती; साळू ' गप रहा गप रहा ' म्हून सारखं दळण दळते अन् या इटोबाचा हात वरवंड्यावानी रोज माझ्या पाठीवर फिरतुया पण आपनास्ती काइ गप न्हावत न्हाई.—हा कोन इटोबाच येतुया. हातामंदी कागुद हाये आन् हा त्यो कागुद चाटतोया कशापाईं?—कायबी गोड त्या कागुदामंदी गुंडाळून आनलं असल तवा चाटतुया. हा वामन लई घानेरा बगा ?

(विठोबा एका तसबिरीचे मुके घेत येतो.)

विठो०—(स्वगत) हं: हं: हं: ! किती नामी आहे ! काय पण सुंदर आहे ! हीस पहावें म्हणून परवां पावलीस खर्चून नाटकासही गेलों. माझ्याकडेस तिचें लक्ष्य यावें म्हणून एकदा मोठ्यानें ' वन्स समोर ' म्हणून ओरडलों, तों लागलीच तिनें माझ्याकडेस पाहिलेंच ! गम्मत ही कीं सारे लोक माझ्याकडेस पाहून मस हंसायास लागले. हं हं: हं: हं: !

[तसबिरीचे मुके घेतो.]

चंद्रा—अरेच्या ! हा बामच त्या कागदाच मुक काय घेतुया ! यास्त्री येड तर न्हाई लागलं !

विठो०—आतां खिशांत ठेवावें. कुणी पाहिल्यास पंचायतीस व्हायचें.—पण नाहीं, पुन्हा एकदां घ्यावेच. [तसबिरीचे मुके घेतो.]

चंद्रा—आतां कसं करावं बरं?—हां हां ! [झाडामागे दडतो.]

विठो०—(कानोसा घेऊन) काय बरें खुसबुसतें आहे ? या बागेंत भूत आहे असें लोक म्हणतात. तें तर आलें नाहीं ना ? मनुष्य पापांत निमग्न झाला म्हणजे भुतास फावतें. माझ्या अंगास पाणी सुटाय्यास लागलें. एकदम घराकडेस जावें. [जाऊं लागतो.]

चंद्रा—(डोकीवर धोतर घेऊन भेडसावतो) हां ! [पुन्हा दडतो.]

विठो०—ओ ! ओ ! ओ ! [असें ओरडत धांवत सुटतो.]

(साळू येते.)

साळू—अहो असं ओरडतां कां ?

चंद्रा—गाढवावानी !

साळू—अहो असे भेदरून पळतां कुठं ? [विठोबाला धरते.]

चंद्रा—पाय न्येत्याल थतं !

साळू—अहो तुम्हांला झालं आहे तरी काय ?

चंद्रा—दांतखिळी बसलीन् काय !

विठो०—तें-भू-भू-भू-त—

साळू—(थोडी घाबरून) भूत ! तुम्हांला भूत दिसलं कां काय ?

(चंद्रा पुन्हा भूत दाखवितो.)

विठो०—तें-ब-घ-आलें.

साळू—(घाबरून) अरे, विचान्याला झपाटलं बरं ! विठोबा, घाबरून नका. मी घरांत जातें आणि नारळ आणतें उतरून टाकायला.

विठो०—जाऊं नकोस, येईल.

साळू—(जास्त घाबरून) भिऊं नका, भिऊं नका.—कुणाला हांक मारीन तर कुणीच जवळ नाहीं. [चंद्राच्या आंगावरून जाते.]

चंद्रा—(तिला भेवडावून) हाँ!

(साळू किंकाळत विठोबास विलगते)

विठो०—(ओरडून) ओ-आलें-धरलेंन्—

साळू—(पुन्हा किंकाळते)

चंद्रा—(आनंदानें नाचत) छान मजा हाय ! अशी कंदीवी पायली
म्हवती ! [पुन्हा भेवडावतो. विठोबा व साळू एकामागून एक ओरडतात.]

(गोविंद येतो.)

गोविं०—अरे, काय आहे काय ? वेड्यासारखे ओरडतां काय ? अरे,
आतां भिऊं नका.—ही सारी भुताटकी आहे. मीं करतो तिचा बंदोबस्त ! मी
मांत्रिक आहे. भिऊं नका. किती तरी भुतं मीं आजपर्यंत वाटलींत भरून
गाडली आहेत ! खवीस म्हणूं नका—म्हशा म्हणूं नका—ब्रह्मसंमंथ—

विठो०—आला कीं काय ? आँ ! [किंकाळतो.]

साळू—(किंकाळते) ई !

गोविं०—अरे घाबरूं नका. आतां मंत्र घालतो. (खडे गोळा करून मंत्र
टाकतो) छु मंतर—छु मंतर—छु मंतर ! झाला, बंदोबस्त झाला. आतां भूत इथून
जायचंच नाही. अडकून राहिलं तें आतां !

चंद्रा—भूत असल तर जानार की न्हाई ! हाबी दिवाना बनला.—आतां
कसं करावं ?—हां हां ! असा वळसा घालूनशान यास्नी भ्येटाया जावं म्हंजे
आनखी गम्मत ! [जातो.]

गोविं०—काय रे विठोबा—काय साळू—आतां कसं वाटतं तुम्हांला ? आतां
भीति उडाली ना ? हे घ्या खडे. पदराला बांधा म्हणजे पिशाच आलं तरी
स्पर्श करणार नाहीं.

विठो०—पण आतां भेडसावणार नाहीं ना ?

गोविं०—(चंद्रा होता तिकडे पाहून) नाहीं, आतां तें भेडसावणार
नाहीं.

विठो०—मस तें ताडमाड उंच दिसलें कि रे !

साळू—आणि गोविंदबुवा, मला किनई तें अगदीं ठेंगणं दिसलं !

गोविं०—पाहिलंत ? तें पिशाच यांत शंकाच नाही. (चंद्रा येतो.) चंद्रा ! बरा आलास. अरे, आतां केवढा घोंटाळा उडाला होता ! मला वीरमंत्र येत होते म्हणून बरं झालं !—

विठो०—नाहीं तर या साळूचा आणि माझा आज निका—

चंद्रा—निका कशापाई ? लगीन करायापार्यां मुसलमान व्हनार व्हता कीं काय ?

साळू—थट्टा काय करतोस मेल्या ?—अरे आम्हांला भुतानं झपाटलं होतं हो !

चंद्रा—(भय वाटलेंसें दाखवून) काय भुतानी ?

गोविं०—अरे हो चंद्रा. अरे तुला कांहीं त्याची भीति नाही.

विठो०—पण काय रे गोविंद, आमच्या कोंकणांत शिमग्यांत होळीवर किनई भूत माणसाचें रूप घेऊन खेळायस कि रे येतें !

गोविं०—अरे, कोंकणांतली गोष्ट कशाला ? आतां आपण बसलों आहों ना ? यांत सुद्धां आतांच तें भूत कुणाच्या ना कुणाच्या रूपानं असायचं !

साळू—(घाबरून) मग गोविंदबुवा, त्याला मंत्रानं बांधून टाका.

विठो०—(गोविंदाचा हात धरून) तूं मांत्रिक आहेस. मस वांचीव रे !

गोविं०—मी त्याला आतां पकडतो. (माती हातांत घेऊन थोडा वेळ मंत्र म्हणतो.)

चंद्रा—(स्वगत) हा बामनबी एडा बनला ! हा माझ्या तडाख्यांत सापडायला होवा व्हता, म्हंजे गामनबुवा बागरून नंदी खाकत मारून पचाच्या काठानं पळत सुटल असतं !

गोविं०—(माती चंद्राच्या आंगावर मारून) पकडलं !

[चंद्राचा कान धरतो.]

चंद्रा—असं काय एज्यावानी करतासा ? मी चंद्रा हाय चंद्रा !

गोविं०—नाहीं. तूं भूत आहेस. कबूल हो नाही तर तुला झोंडपतो—साळू ! धांव एक वेताची छडी आण.

चंद्रा—न्हाई—न्हाई—मी कबूल व्हतो. मी चंद्रा हाय भूत न्हाई.

गोविं०—पुन्हा नाकबूल ?—भुता ! कबूल हो, नाही तर तुला आतां भाजतो. विठोबा, एक कोलीत घेऊन ये.

(विठोबा व साळू घाबरून बसतात.)

चंद्रा—नका, मास्ती भाजूं नका गोइंदबुवा ! मी भूत व्हर्तो पन आतां न्हाई. या इटोबाची वाईच मजा केली आन् ही साळूमातर उगीच सांपडली.

विठो०—मस या काठ्यांनं भेडसावलेन एकूण ?—थांब तुझा कानच खुडून देतो हातावर ! [त्याचा दुसरा कान धरतो.]

साळू—(चंद्राच्या मार्गे जाऊन त्याला बडवून) काठ्यांला मजा पहायला पाहिजे ना ? ही घे मजा मेल्या !

गोविं०—राहूं दे साळू ! सोड विठोबा !—मीं पहिल्यापासून गुलामाचे खेळ पाहिले. पण तुमची खात्री होणार नाही म्हणून हे लुटुपुटीचे वीरमंत्र तयार केले. जा गुलामा, पुन्हा असं करूं नकोस. अरे, घाबरून त्यांचे प्राण जायची वेळ आली होती. ऐक साळू—

चंद्रा—(स्वगत) मसलत आंगावर आली इचिभन !

विठो०—(स्वगत) मसलतीस आंगावर येणार ! [शोधतो.]

चंद्रा—ह्या गोइंदबुवांनीं समदी घान क्येली.—पन हा इटोबा काय सोधतोय बरं ?—हं हं ! मंगाशीं मुक घ्येत व्हता त्यो कागुद असल.—त्यो बगा, आपून जाऊन झटाकदिशीं उचलून घ्यावा.

[कागद उचलतो तोंच विठोबा धांवत येतो.]

विठो०—(स्वगत) आंगावर आलेंच.

चंद्रा—आं ! इचिभन ही तसवीर हाये—अन् एका आवची !—थांब वामना, गोइंदबुवाला सांगतो.

विठो०—चंद्रा, तूं आतां चिप बैस हां—

चंद्रा—मी कां म्हून चिप बसन.—गोइंदबुवा ! हे आपल्या इटोबाचं परताप ! या तसवीरीच हा इटोबा मुक घ्येत व्हता.

[तसवीर देतो.]

गोविं०—अरे ही तारेची तसवीर ! काय रे विठोबा ! कुठं पैदा केलीस ही ? हा चंद्रा काय म्हणतो ऐकलंसना ?

चंद्रा—आतां कस बोलत्याल !—(विठोबा डोळे वटारतो) परान जाई—पावत डोळ फाडलत तरी आता भ्येनार न्हाई.

गोविं०—विठोबा, बरा सांपडलास. आणि या पोरानं तुझ्या तोंडांत शेण घातलं हेही ठीक झालं. त्या तारेचे मुके घ्यायला तुला शरम कशी नाही वाटली ?

विठो०—असें भलतेंच काय बोलतोस रे गोविंद ! मी कधी तरी असें केलेंच काय ?

गोविं०—अरे, तुला तारा मिळत नाही म्हणून तूं तसबिरीवरच तहान भागवतोस ? तुझं पाप कांहीं कमी नाही. छेः ! छेः ! शुद्ध पशु आहेस तूं !

विठो०—पश्चात्तापास झाल्यावर लाजेस धरून काय करायचें ? गोविंद, मस आतां बोलूं नकोस. मस खरोखरीच पश्चात्तापास झालें आहे. मी त्या तसबिरीस फाडून टाकतो पहिल्यानें. [तसबीर फाडतो.]

गोविं०—ठीक असंच कर.—चला आतां, कामाला लागा. चंद्र्या, जा दिवे लाव. [गोविंदा व साळू जातात.]

चंद्र्या—अन् आतां इटोबानं त्येच क्येलं न्हाई तर काय ?

विठो०—राक्षसा ! चल आतां नको छळूस मस. तुझ्या पुढें लोटांगण घालतो. [चंद्र्यापुढें लोटांगण घालतो. पडदा.]

प्रवेश ४ था.

—:~:—

(नानासाहेबांच्या बंगल्यातील एक दालन. राधाबाई येते.)

राधा०—(स्वगत) नानासाहेबांची तारेशीं खरोखरच जानपछान आहे तर!—वाः ! हे कसं माझ्या पथ्यावर पडलं पण ! नाटक चालू असतांना नानासाहेब तिथून उठून गेले तेव्हां ते तारेला भेटायला पड्यांत गेले असं त्या वेळीं मीं कमलेला मनचंच सांगितलं—पण बाई पहातें तर नानासाहेब तिथं खरोखरच गेले होते ! कमलेनं विचारल्यावर त्यांनीं ही गोष्ट कमलेजवळ कबूलही केली !—पण लबाडच तो ! तो का तिला तिथं जायचं खरं कारण सांगणार !—तिला भेटायचा त्याचा दुसऱ्या पुरुषाहून निराळा हेतु थोडाच असणार आहे ? तो

तिथं पापबुद्धीनं गेला नव्हता, अशी जरी कमला खात्री देत होती, तरी तिच्या मनाच्या शांततेचा तेवढ्यानंच विध्वंस झाला.—आनंदरावांनी दिलेल्या माहितीचा मारा करून आज तिच्या कोंवळ्या मनाच्या विध्वज्या तर उडवून दिल्याच!—ती पहा, कमला माझ्या विषानं जर्जर होऊन पलंगावर पडली आहे. आतां तिचं डोकं सारखं भ्रमण करीत रहाणार, आणि या भ्रमानं ती वेडी होऊन नानासाहेबांच्या गृहसौख्याची माती झाली म्हणजे माझ्या जिवाला समाधान होईल ! यांतून कोणचा धन्वंतरी तिला आतां बरी करील ? [नानासाहेब येतो.

नाना०—काय ? कमला इथंही नाही ?—कोण राधाबाईसाहेब ? कमला कुठं आहे ?

राधा०—त्यांना आज बरं नाही. त्यांचं डोकं कीं काय दुखत आहे.—त्या आंतल्या पलंगावर पडल्या आहेत. मला वाटतं ही उन्हाळी त्यांना बाधली.

नाना०—तर मग अगोदर जाऊन कांहीं तरी उपचार केला पाहिजे.

[जाऊं लागतो.]

राधा०—नानासाहेब ?

नाना०—काय ?

राधा०—एक क्षणभर थांबा. तुमच्याजवळ एक गोष्ट बोलण्याकरितां मी किती दिवस तरी संधि पहात होतें; मला आतां बोलूं द्याच. माझ्या मनाला ती सारख्या टोंचण्या देते (खाली पाहून) तुम्हांला माहितच आहे, कीं तुम्ही यात्रेला जाण्यापूर्वी माझ्या हातून एक मूर्खपणा झाला—

नाना०—मग त्याचं आतां काय ! त्या गोष्टीची आठवणच करूं नका. मी ती केव्हांच विसरून देखील गेलों.

राधा०—आपण थोरच आहां !—जशी आपण ती विसरलांत तशी त्या-बद्दल मला क्षमाही पण केलीत ना ?

नाना०—क्षमा—पूर्ण क्षमा ! (स्वगत) हिला खरोखर पश्चात्ताप झाला असावा. (जवळ जाऊन उघड) राधाबाई ! मागच्या गोष्टीबद्दल मनाला वाईट वाटून घेऊं नका. कदाचित् माझ्याकडेही त्याचा दोष थोडासा येईल. तो माझाच मूर्खपणा होता असं मीच म्हणतो. समवयस्क तरुण स्त्रीपुरुषांनीं भल-त्याच प्रकारची थट्टाविनोद करणं चांगलं नव्हे हें मला समजायला हवं होतं.

(राधाबाईचे डोळे पाण्याने भरलेले पाहून) आतां मात्र आपला खरा स्नेह जमला आहे, आणि तो कायमचा टिकेलही पण. तुम्ही कमलेवर जी ममता करितां ती पाहून मला किती आनंद होतो त्याची तुम्हांला कल्पनाही व्हायची नाही.

राधा०—त्यांच्यावर कोण ममता करणार नाहीं ?—नानासाहेब ! त्यांना तुम्ही फार जपत जा. त्यांचं मन किती नाजुक आहे !—एखादा रागाचा शब्द कुणी बोललं तर तितक्यानंसुद्धां त्यांचा जीव घाबरा होईल बरं !

नाना०—माझ्या तोंडून तरी तिला तसा एकही शब्द जायचा नाहीं !—तिचं कसं काय आहे तें मला पाहिलं पाहिजे. आज सणाचा दिवस आणि तिला बरं नाहीं. [नानासाहेब जातो.]

राधा०—(क्रूरपणानं हंसून) पुरुष तिथून मेले सारे सारखे ! हा ढोंगी आहे असं कुणाला तरी वाटेल ?—कमला आणि तारा—किती निरनिराळ्या वर्तनाच्या या बायका आहेत !—एक जितकी सद्गुणी तितकीच दुसरी दुर्गुणी ! आणि हा या दोघांवरही प्रेम कसं करतो कल्पनाच करतां येत नाहीं !—कुणाची रुचि कशी असते कांहीं सांगवत नाहीं बाई !—पुरुषांच्या प्रामाणिकपणावर मी काडीचाही विश्वास ठेवात नाहीं.—आणि त्यांची नीति म्हणजे निव्वळ—
हं: हं: हं: हं: ! [राधाबाई जाते.]

प्रवेश ५ वा.

—:—*—

स्थळ—कमलेचा दिवाणखाना.

(कमला पलंगावर निजली आहे.)

कम०—(उठून हळू हळू दिवाणखान्यांत हिंडूं लागते. नंतर सुस्कारे टाकीत) हें खरं असेल का ?—छे ! नाहीं, माझा यावर विश्वासच बसत नाहीं.—राधाबाईचा गैरसमज झाला असेल.—तिनं नीट ऐकलं नसेल. (श्वास टाकून)—पण जरी हें खरं असलं तरी त्यांत तिकडचा दोष नाहीं.—हा सगळा माझा—माझा दोष. त्यांची मर्जी मी जशी संभाळायला हवी होती तशी संभाळली

नाहीं. माझीच चुकी !—पण मी कुठंवरं चुकलें ?—छेः, हें मुळींच खरं नाही.—
तरी पण राधावाई म्हणते हें खरं आहे—आणि ती तर यांना पुष्कळ दिवसां-
पासून ओळखते !—ती म्हणत होती कीं, माझ्या लग्नापूर्वी तिकडचं तिच्यावर-
राधावाईवर अतोनात प्रेम होतं !—महाराज ! त्या प्रेमासुळं आपल्याला किती
वेदना झाल्या असतील ! आणि म्हणूनच आपल्याला जिवाचा कंटाळा आला
आहे, असं आपण बद्रिकाश्रमां म्हणत होतां.—अहाहा ! काय तो बद्रिका-
श्रम !—(हुंदका येतो तो आवरून थोड्या वेळानें) त्यांना कंटाळा येणार
नाहीं असं मला केलं पाहिजे. मी पूर्वीच जर तसं केलं असतं तर त्यांना
माझा कंटाळा आला नसता.—पण मी जें हें ऐकिलं आहे त्याबद्दल मी नाहीं ग
वाई त्यांना प्रश्न विचारीत बसणार ! माझा त्यांच्यावर भरंवसा नाहीं असं
नको त्यांना वाटायला !—नाहीं, माझ्यांतच कांहीं तरी दोष असेल आणि तो
त्यांना आवडत नसेल ! नाहीं तर त्यांचं मन कसं गेलं असतं त्या—(हुंदके देते)
महाराज ! मी तुम्हांला योग्य नाहीं हें ज्ञान माहीत होतं पण मला वाटलं—
मला खरोखर आशा वाटत होती कीं माझं प्रेम माझ्या सगळ्या दोषांची भर
करील. (स्तब्ध राहते, नंतर तांब्यांतील पाणी घेऊन डोळ्यांना लावते. इत-
क्यांत नानासाहेब येतो.)

नाना०—काय झोंपाळू ! झोंप पुरी झाली का ?—तुला आतां आराम वाटतो ना ?

कम०—राम जवळ आल्यावर आराम कां नाहीं वाटणार ?—खरंच माझ्या
आळशीपणाचं मला हसूंच येतं. माझी कांहीं गरज लागली होती का ?

नाना०—तुझी मला सदोदित गरजच आहे. लाडके ! तुझ्यावांचून मला
चैनच पडत नाहीं.

कम०—(स्मित करून श्वास टाकून) हें बोलणं केवळ मला बरं वाटावं
म्हणून.

नाना०—नाहीं नाहीं.—अगदीं खरं आहे म्हणून ! तुला काय हें माहीत
नाहीं ? काय ग जादुगारिणी ?

कम०—मी जर जादुगारीण असतें तर आपल्याला माझ्यापासून दूरच
जातां आलं नसतं !

नाना०—असं कां म्हणतेस ! सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत कामाची कितीही दगदग पडो, तुझं दर्शन होतांच त्या श्रमांची स्मृतिच नाहीशी होते. कोणच्याही विकट प्रश्नामुळं मन भांबावून जावो, तुझं ध्यान करतांच सर्व प्रश्नांचा खाडकन् उलगडा होतो. या कमलिनीच्या सहवासांत गोड परिमलाचा आस्वाद घेण्यांत आणि मधुरसाचं सेवन करण्यांत गुंग होऊन भ्रमराप्रमाणं तुझा बंदीवान होतो ! हा तुझा मंत्रसामर्थ्याचा प्रभाव नव्हे तर कशाचा प्रभाव ?

कम०—मला फसवायचा विचार दिसतो आहे, पण असल्या स्तुतीनं मी फसेन असं का आपल्याला वाटतं ?

नाना०—ही स्तुति असेल तर ! मी तुला एकदां फसवलं आहे, आतां पुन्हा कशाला फसवूं ?

कम०—आपण मला फसवलं ? तें केव्हां ?

नाना०—तुला आठवत नाही का ? बद्रिकाश्रमीं एके दिवशीं सूर्य अस्ताच्या वेळीं आपण दोघेच आश्रमाच्या उद्यानांत प्रेमकथा सांगत हिंडत हिंडत त्या प्रचंड बकुल वृक्षाखाली आलों. आपल्या आगमनांत संतोष पावून त्या बकुल वृक्षानं आपल्या शिरावर लग्नमंत्राक्षतांप्रमाणं आपल्या मधुर पुष्पांचा वर्षाव केला !—

कम०—अहाहा ! त्या वेळीं आनंदानं वर पहातांच एक चिमुकला पक्षी सुस्वर स्वरावर मंगलाष्टकं म्हणत असलेला पाहून, परमेश्वरानंच आपल्या गांठी बांधल्या असं वाटून आपला आनंद गगनांत मावेनासा झाला. इतक्यांत बऱ्यांनी मला आश्रमांतून हाक मारली,—

नाना०—तेव्हां तूं आपल्या याच सुकुमार हातानं तीं बकुलपुष्पं उचलून चटकन माझ्या अंगावर टाकून वनदेवतेप्रमाणं झटकन चालती झालीस. त्या वेळीं जातां जातां तूं आपल्या उल्हसित नेत्रांमधून माझ्यावर एक विद्युत्प्रवाह सोडून मला घायाळ केलंस ! तो घाय सुखद व्हावा म्हणून तूं टाकलेलीं तीं फुलें हीं पहा, अद्याप मीं आपल्या हृदयावर बाळगलीं आहेत ! (खिशांतल्या चांदीच्या डबीतील फुलें दाखवितो) हीं कधीं मीं तुला दाखवलीं होतीं का ? बघ मीं तुला कसं फसवलं !

कम०—(फुलांचा वास घेऊन) अहाहा!—खरंच मला आतां एकदम किती बरं वाटूं लागलं ! आपल्या अंगांत विलक्षण मंत्रसामर्थ्य दिसत आहे.

नाना०—ही विद्युत् जोंपर्यंत जवळ आहे तोंपर्यंत मी एक मांत्रिकच आहे.—लाडके ! तूं अगदी वेळेवर उठलीस. आतां या बागेत विजेची रोषनाई करून या आकाशस्थ रोषनाईला मी लाजवणार आहे. चल गच्चीवर ! ही विद्युलता तिथं गेली म्हणजे जिकडे तिकडे लखलखाट होऊन सर्व सृष्टि आनंदानं हंसूं लागेल ! [जातात.]

अंक २ रा समाप्त.

म. शं. लं. बाणे. वाचनालय, पुणे.
 डा. क्र. ८२ दि. १९००
 कि. ... शा. २००

अंक ३ रा.

प्रवेश १ ला.

—*:S*:—

स्थळ—बाबासाहेबांचा बंगला. विठोबा येतो.

विठो०—(स्वगत) त्या चंद्रानें मस बागेंत भेडसावल्या दिवसापासून पहातों आहे, हा गोविंद अन् साळू कांहीं तरी खलबतें करीत असतात. मस पाहिलें कीं दोघेंही स्तब्ध रहातात ! यावरून माझ्यासंबंधानेंच त्यांचें कार-स्थान असावें असा मस जबर संशय आहे, याचा उलगडा कसा करावा बरें ? -हा चंद्रा येत आहे. पोरगा मोठा धूर्त आहे. यास जरा चाचपटून पाहूं या. (चंद्रा येतो.) काय रे चंद्रा ! अलीकडे पहावें तो जिकडे तिकडे खलबतें दृष्टीस पडतात.

चंद्रा—उघड्या पाठ्यावर वरवंद्यानं वाटलं म्हंजे वाटण भाईर पडतं तवां लोकांनीं खलबत्तं काढलं ! खलबच्यांक काय का कुटाना समद आमंदीच्या आमंदी न्हातया.

विठो०—अरे तसें नव्हे रे ! तूं अगदीं बावळा आहेस. मी कुंटण्याचा खलबत्ता नाहीं म्हटला रे. मी म्हणत होतो कीं जिकडे तिकडे मसळती चालतात. शिवाय कुंटण्याच्या शाखांत तूस रे काय समजणार ? कुंटण्या योग्य काय, वाटण्या योग्य काय हें सांगण्याचा अधिकार तूस नाहीं. तो अधिकार एक गोविंदास—नव्हे मसच आहे. पण तें जाऊं दे. मीं तुझ्याशीं वाद न घालण्याच्या निश्चयास केलें आहे. तूं लहान असून मोठ्या अक्कलवानासही खालीं पहावयास लावशील. मी तर त्या घटकेपासून तूस माझा जिवश्वकंठश्च स्नेही समजतो. तेव्हां खरें खरें सांग, ह्या गोविंदाचें अन् साळूचें एवढें काय चालतें रे ?

चंद्रा—(स्वगत) कसा माझ्या पोटांत शिरायो पहातुया ? पन् म्हंगाव हा चंद्रा तुझं दारसं जेवलाया !

विठो०—चंद्रा, बोलत कां नाहींस रे? तूस समजलें नसल्यास थोडें तर्कास चालीव रे. माझ्या तर्कास तर असें वाटतें कीं, कांहीं तरी कुभांड रचून मस काढून टाकण्याचा त्यांचा बेत असावा.

चंद्रा—(स्वगत) हा हा ! आतां कोलीत लाऊनशान् तमाशा बघायची एक कशी नामी आलीया. मासनी परवां बागंत मारलं न्हाई ! घेतो एकदमच समदा घोटाळा उडवूनशान् !

विठो०—अरे तूं बोलत कां नाहींस ? तूस एवढें सांगणें जिवावर कां येतें ?

चंद्रा—(दुःखानें) त्ये तसंच हाय म्हूनशान् !

विठो०—म्हणजे माझा तर्क बरोबर आहे तर ! मस वाटेस लाबायास तो पहांतो आं ?

चंद्रा—निसत्या वाटस न्हव, स्वर्गाच्या वाटस.

विठो०—स्वर्गाच्या वाटेस ?

चंद्रा—व्हय इटोबा. मी त काय एक पोर. पन मी गोइंदबुवास इक्ता कां भ्येतो ? खरं म्हटलं तर तुमास्नी भ्यावं ! कारण तुमचा राग, हुशारी गोइंदबुवामंदी कुठं हाये ? पन तुमी साधं ! भावडं ! काळकपटी न्हाई ! मी जास्ती बोलत न्हाई, पन इक्तच सांगतुया तुमास्नी या दुनयेतनं काढायचा त्येचा इचार हाये. तवा जपा झालं. एकटा जीव. त्यो हाय मांलिक ! तवा घेवी-बीवीला तुमचा बळी घेईल. कन्हाडा का काय त्या जातीचाच हाय ना गोइंदबुवा ? ग्येले सालींच एक सोन्यावानी ताजा तवाना बामनाचा पोर तडफडून म्येला हो. आन् आज संक्रांत तुमच्यावर ब्येतनार. मला तर रडू येतं बगा.

विठो०—आतां या संकटांतून कसें सुटावें ? जय शंकरा विश्वेश्वरा ! महा-रुद्रा ! तूस लघुरुद्र करीन. जय गणपते एकदंता ! तूस चांदीचे दोन दांत देईन. जय लक्ष्मीपते ! तूस दिडकी ठेवीन. जय सहुरु दत्तराजा तूस दिडकीची खडी-साखर वाटीन. जय सत्यनारायणा ! तुझी पूजा करीन. जय खंडोबा ! मुलगीस मुरळी करीन. जय देवी अंबाबाई ! तूस कोणासही न कळत बकरा बळी देईन. जय म्हसोबा ! तूस कोंवडें देईन. जय पिंपळनाथा मुंजाबा ! तूस दहींपोहे देईन. जय मातोश्री जाखणी ! तूस चोळी पातळ वाहीन. जय खवीसा ! तूस भुंडा नारळ देईन.

चंद्र्या—पन ह्यो खवीस गोइंदबुवा तुमचा शेंडीचाच नारळ घेतल्याविगर न्हाई न्हानार !-अरे पन ह्ये काय लचांड? हा गोइंदबुवा अन् साळू हकडच येत्याती. आतां सुवाल्या कराया हवा. [पळून जातो.]

विठो०—हा पोर घावरून पळाला हो. हा ब्रह्मसंध अन् जखीण इकडेस येत आहेत. मी घावरलों आहे तर खराच. पण थोडें आड उभें राहून हे काय बोलत आहेत तें ऐकावें. [विठोबा आड लगतो, गोविंदा व साळू येतात.]

साळू—गोविंदबुवा, आतां ही गोष्ट दिरंगाईवर टाकून सोय नाही.

गोविं०—मी तरी कुठं लांबणीवर टाकावी म्हणतो! नीट वेळ आली म्हणजे आजच—

विठो०—(स्वगत) म्हणजे हे आजच माझें चंदन उडवणार तर !

गोविं०—हो. कारण ही गोष्ट वारा प्यायली म्हणजे आपल्या हातीं कांहीं रहाणार नाही.

विठो०—(स्वगत) पण म्हणावें मस आतां सगळें समजलें आहे.

साळू—त्या मेल्याला एकदां चांगला चोपला असता—

विठो०—(स्वगत) बळी देण्यापूर्वीं मस चोपण्याचा यांचा बेत आहे वाटतें !

गोविं०—नाहीं, तसं करून काय करायचं? आपण कशाला त्याला मारा ! देवाला डोळे आहेत तो त्याला बघून घेईलच.

विठो०—(स्वगत) पण मीं असें काय केलें कीं, देवानें मसच निवडावें ?

साळू—वाटेल त्या बाईवर याची आपली वांकडी नजर !

विठो०—(स्वगत) पण देवाची अन् लेकहो तुमची तरी कां माझ्यावर एवढी करडी नजर ?

साळू—स्वतःच्या बायकोस टाकून भलते भलते ढंग करायला याला लाज नाही वाटत ?

विठो०—(स्वगत) मीं आपल्या बायकोस टाकलें हें ईस कसें समजलें ?

साळू—मेल्याची बायको उपाशी मरते आणि हा इकडे चैनी मारतोय. काय कपडे, काय रांडा आणि काय ब्रॅन्ड्या !

विठो०—(स्वगत) कोण हा गहजब ! देवा ! एक अंगवस्त्राखेरीज अंगावर धड वस्त्र देखील नाही रे किंवा कधीं गुळाच्या चहासही शिवलों नाही !

गोविं०—हे पहा बाबासाहेब येत आहेत. आज वेळ चांगली दिसत नाही. मला वाटतं आज ही गोष्ट राहू द्यावी.

साळू—छे: ! छे: ! गोविंदबुवा ! आजच्या आज निकाल केलाच पाहिजे. कुलाचाराच्या आणि नांवलौकिकाच्या गोष्टी आहेत ह्या.

गोविं०—वरं तर होऊन जाऊं दे.

विठो०—(स्वगत) माझा राग आतां मस आवरेनासा झाला आहे होऊन जाऊं दे तर होऊन जाऊं दे ! मेलें मॅढरू आगीस थोडेंच भितें.

[बाबासाहेब येतात.]

बाबा०—गोविंदा ! तुझा चेहरा असा उतरलेलासा दिसतो ? आजारी नाहीस ना ? आज कामाला लागून स्वतःला त्रास करून घेऊं नकोस.

गोविं०—छे: ! छे: ! बाबासाहेब ! मी आजारीबिजारी कांहीं नाही. मी आपल्याला कांहीं—

विठो०—(एकदम पुढें येऊन) आतां छपवूं नकोस. चोरून कां ठेवतोस ? मी तुझें सगळें कारस्थान बाहेर काढतो. मी तूस थोडाच मोजतो आहे. मी बाबासाहेबांस सगळें निवेदन करतो.

गोविं०—अरे तूं बोलूं नकोस. तूं इथं कशाला आलास ?

विठो०—कशास म्हणजे ? तुम्ही माझा घात करूं पहातां—

गोविं०—तुझा घात करूं पहातो ?

विठो०—हो, हो. घात करूं पहातां.—बाबासाहेब ! हा गोविंद अन् ही साळू दोघेही माझ्या प्राणावर उठली आहेत. एका बायकोच्या पोटावर पाय आणण्याचा यांचा बेत आहे. मी आपल्या बायकोस टाकली आहे खरी—

बाबा०—(स्वगत) ज्या गोष्टी टाळतो त्याच दत्त म्हणून पुढें येतात !

गोविं०—अरे थांब रे, आम्ही दुसरंच सांगणार आहो.

विठो०—दुसरें—काय सांगणार ? मी तारेच्या तसबिरीचें चुंबन घेतलें हेंच कीं नाही ? मस त्याबद्दल पश्चात्तापास झालें म्हणून मी तूस सहस्र वेळां शंख करून सांगितलें पण तूस दया नाही रे !

बाबा०—अरे हा काय घोटाला आहे ? अरे विठोबा, तुझी कुणी ही थट्टा—

विठो०—थट्टेची गोष्ट नव्हे बाबासाहेब!—मी कोंकणांतून बायकोस टाकून आलों खरा, पण ती आपल्या बाईसाहेबासारखी नाटकास जात होती म्हणून नव्हे रे ! तिचें कधीं वांकडें पाऊल पडलें नाहीं रे !

साळू—याचं डोकं फिरलं खास !

विठो०—गोविंदा, तूंस ठाऊक आहे कीं मस कार्याची भाजी आवडत नाहीं. ती तिनें मस बाढलीन किं रे ! कां नाहीं डोकें फिरणार ?

बाबा०—एवढ्याशा क्षुल्लक कारणावरून तूं आपल्या बायकोला टाकलंस ! केवढा हा अविचार !

विठो०—दुसऱ्यांचें कसें असतें तें मस काय ठावें. पण बाबासाहेब, आपण समुद्र आहां. बाईसाहेबांचे महान् अपराधही आपण पोटांत घालाल इतकें आपलें मोठें पोट आहे. बाईसाहेब मडमंसारख्या दुसऱ्याच्या हातांत हात घालून गेल्या तरी आपल्या नजरेस येणार नाहीं. मोठ्याचें सर्वच मोठें ! त्यांच्या नजरा आमच्यासारख्या आंकुंचित सूक्ष्म थोड्याच आहेत !

गोविं०—ह्या वेड्यानं सगळा घोटाला उडवून दिला !—साळू, मी तुला सांगत नव्हतों आज वेळ चांगली नाहीं म्हणून ?

बाबा०—(स्वगत) अशा वेळीं मनाची स्थिति लपवणं किती कठीण !

विठो०—बाबासाहेब, न्याय करा. या साळूनं अन् या गोविंदानं मस बडवून देवीस माझा बळी देण्याच्या मसलतीस केलें आहे. मी यांतून निभावलों तर ठीक, नाहीं तर बाबासाहेब ! माझ्या बायकोस ती आपलीच आहे असें समजून तीस अन्नवस्त्र मिळेल असें करा.

बाबा०—विठोबा, गप्प विस. मी याचा बंदोबस्त करीन बरं, तूं जा आतां.

विठो०—बाबासाहेब ! तुम्ही देव आहां. भोळे सांब आहां. तुमच्या पुढेंच मी आहे. तुम्हांस सांगायस नकोच. मी कधीं दुसऱ्याच्या बायकोकडेस वाईट नजरेनें पाहिलें असेन तर रौरव नरकांत पडेन. आम्ही बोलून चालून गरीब ! नाहीं तर तो आनंदराव पहा, गुलाम आमच्या बाईसाहेबांच्याकडेस देखील—

बाबा०—विठोबा, तूं आतां कांहीं बोलूं नकोस. तुझी सगळी भानगड समजली मला. तूं जा—जा आतां.

विठो०—नाहीं, पण मी म्हणतो, आम्हीं चाकर माणसांनीं ह्या गोष्टी किती-ही पाहिल्या असल्या-नाहीं बाईसाहेबांच्या या भानगडी जरी आमच्या नजरेस आल्या असल्या-तरी या गोष्टी आपल्या कानावर घालणें आम्हांस शोभत नाहीं. कारण तसें केल्यानें तुम्हांसही त्रास आणि आम्हांसही कमीपणा ! पण आतां पोटांतली गोष्ट बाबासाहेब तुम्हांस म्हणून सांगतो,—जरा कान द्या—आमच्या बाईसाहेब आणि आनंदराव यांचें अलीकडेस फार रहस्य चालतें.

गोविं०—साळू, आपलं काम विठोबानंच केलं.

साळू—मी पळतें आतां इथून. [जाते.]

बाबा०—विठोबा ! तुला हजारदां सांगितलं तूं जा. पण तुझं चन्हाट आहेच चालू ! गोविंदा, याला इथून बाहेर घालीव रे.

विठो०—काय ! या गोविंदास मस बाहेर घालवायास सांगतां ? मस वाटलेंच. इमानी नोकराच्या हालास कुत्रें खाणार नाहीं. तुम्हांस गोविंदा चांगला वाटायचाच. पण माझी जर अशी अप्रतिष्ठा करायची होती, तर मस नुसतें जायास सूचना द्यायाची होती. मी एका पायावर गेलों असतो. नुसत्या तावरून ताकभातास मी ओळखतो. पण माझ्या शत्रूस-या गोविंदास मस बाहेर काढायास लावतां अन् माझा अपमान करतां ? काय म्हणावें तुम्हांस ?—काय करावें—नशिवास दोष देऊन स्वस्थ बसावें. मी तरी काय हेंच सांगणार होतो कीं बाईसाहेबांस चार लाथा मारून त्या आनंदरावास घरीं येण्यास बंदी करा. पण इमानी नोकराच्या सल्लेस कोण पुसतो. मी जातोच. थेट कोंकणच्या वाटेस धस्तों. बळी जाण्यास येंथें थोडाच रहाता आहे मी ! [रागारागानें जातो.]

बाबा०—काय रे गोविंदा, कां त्याला असं उगीच चिडवतां ? तो लपून ऐकत होता म्हणून त्याला चिडवण्याकरतां, त्याला उद्देशून कांहीं बोलत होतां वाटतं ?

गोविं०—आम्ही त्याला उद्देशून मुळींच बोलत नव्हतो. मी आणि साळू कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टी आपल्या कानावर घालाव्या म्हणून—

बाबा०—विठोबासंबंधानं कीं काय ?

गोविं०—नव्हे, आपल्याचसंबंधानं. विठोबा जें बाईसाहेबांसंबंधानं बोलला त्याचा बाबासाहेबांनीं विचार करावा.

बाबा०—गोविंदा, तुझी खोड कांहीं जात नाही. तुम्हीं नोकरांनीं आपलीं कामं पहावीं. दुसऱ्या गोष्टींत लक्ष घालूं नये. देवानं मला डोळे, नाक, कान सर्व इंद्रियं दिलीं आहेत आणि त्या सर्वांवर राज्य करणाऱ्या मनाला सदसद्वि-
वेक बुद्धीची जोड देऊन त्याची स्थापनाही या हृदयसिंहासनावर केली आहे.
—पुन्हा असल्या गोष्टी काढून मला त्रास देऊं नकोस.

गोविं०—ठीक आहे.

बाबा०—त्या विठोबाची समजूत कर जा. तो रागांत आहे, तुम्ही जीव ध्याल म्हणून पळूनबिळून जाईल.

गोविं०—आज्ञा.

[गोविंदा जातो.]

बाबा०—(स्वगत) मी चेहऱ्यावर शांतवृत्ति धारण केली खरी, पण अंतःकरणांत एकच खळबळ उडून कालवाकालव चालली आहे. हृदयाला शतशः विंचू लागून त्याच्या वेदना भस्तकांत जाऊन तेंही बेफाम होऊं पहात आहे.—हा एक यःकश्चित् वाढपी ! बायकोनं न आवडणारा पदार्थ वाढला म्हणून तिचं मुखावलोकनही करीत नाही आणि मी ती माझ्याशीं बेमान झाली हें माहीत असूनही तिला पाहिजे तशी मिरवूं देतो ! किती भिन्न या मनो-
वृत्ति !—हृदया ! शांत हो. बेफाम होऊन आजपर्यंत अनेक ग्रंथांच्या परि-
शीलनानं कमाविलेल्या शांतीला कायमची तिलांजलि द्यायला मला उद्युक्त
करूं नकोस !—कांहीं असलं तरी माझ्या बाळाची ती आई आहे.—तिनंच ना
त्याला जन्म दिला ?—त्याच्या कल्याणाकरितांच ना मी रात्रंदिवस जपतो
आहे ? मग त्याचा या जगांतला प्रवास सुखकर व्हावा म्हणून मला कितीही
दुस्सह अपमान सोसावे लागले तरी ते सोसलेच पाहिजेत. [जातो.]

प्रवेश २ रा.

—*—

स्थळ—नानासाहेबांचा दिवाणखाना.

(नानासाहेब, कमला व राधाबाई बोलत आहेत इतक्यांत गणपतराव येतो.)

गण०—नानासाहेब ! सगळी तयारी झाली. चलतां ना ?

नाना०—हा आलोंच. चल खालीं.

[गणपतराव जातो.]

कम०—(गणपतराव गेला तिकडे पाहून) गणपतरावांना काम तर जास्त पडत नाही ना ? परवां ते कामावर आले तेव्हां मी त्यांना पहिल्यानं ओळखलं देखील नाही बाई ! या आजारामुळं त्यांच्यांत कितीतरी फरक पडला आहे ! पूर्वी चालणं कसं ताठ होतं, पण आतां साठ वर्षांच्या म्हातान्याप्रमाणं पोक काढून चालतात.

राधा०—आणि बाई त्यांचे केससुद्धां या दुखण्यापासून करडे दिसायला लागले, आणि त्यांचा चेहराही पांढरा फिटुक आणि खप्पड दिसायला लागला.

कम०—ते अजून बरेच आजारी असावेत.—माझ्या समोर ते उभे सुद्धां कां रहात नाहीत ? त्यांचे डोळे तरी कसेसेच दिसतात बाई !

नाना०—(गोंधळून) ते जाग्रणानं. त्याला बरोबर झोंप लागत नसेल.—बरोबर आहे, तो परवां मला तसं म्हणाला देखील होता.

कम०—गणपतराव पुन्हा लग्न कां करीत नाहीत ? तुमच्या बायकोला इथं आणवा म्हणून मी त्यांना मागं एकदां विचारलं होतं, तेव्हां त्यांनीं ' ती मला सोडून गेली ' असं म्हणून केवढा उसासा टाकला ! आणि गोरंमोरं तोंड करून ते एकदम निघून गेले.—त्यांची बायको वारली आहे हें आपण जर मला अगोदरच सांगून ठेवलं असतं तर माझ्या हातून अशी चूक होती ना ! बिचाऱ्याचं फार प्रेम असेल तिच्यावर !

नाना०—हो—खरोखरच—त्याचं फार प्रेम होतं तिच्यावर. पण आतां—हो काय म्हणत होतो मी—त्याला दुःख वाटणं सहाजिक आहे. तो लग्न करता तर—पण तें होणं नाही. त्याच्या बाबतीत काय करावं असं झालं आहे मला.

कम०—गणपतरावांचे डोळे अगदीं तारवटलेले दिसतात. (हळूच) त्यांचं डोकं बिकं तर फिरलं नाही ना ?

नाना०—छत् ! त्याचं डोकं अगदीं ठिकाणावर आहे. (स्वतःशीं) माझं डोकं मात्र फिरणार खास. (उघड) तो अगदीं आहे तसा आहे. तशी त्याच्या-बद्दल धास्ती नको.—बरं, राधाबाईंना बरीच रात्र झाली. गाडी देऊन त्यांना पोहचत्या करा. त्यांची मंडळी वाट पहात असतील.—मला थायला बरीच रात्र होईल. जागत बसूं नकोस माझ्याकरितां. समजलीस ?

[नानासाहेब घाईघाईनें जातात.]

राधा०—आज इतकी गडबडोंत स्वारी कां दिसते !

कम०—कुणास कळे ! कौन्सिलर व्हायची खटपट चालली आहे ना ?

राधा०—कौन्सिलर व्हायची का लव्हर व्हायची ?

कम०—(विषय उडवावा या हेतूने) आतां कुणाचे लव्हर व्हायचे आहेत !

राधा०—कुणाचे म्हणजे तारेचे. आणि नेहमीप्रमाणं तिकडेच गेले आतां. प्रेमच जडलं आहे तिथं !

कम०—(एकदम राधाबाईकडे पाहून) राधाबाई ! तुम्हांला किती वेळां सांगितलं बरं, कीं ही गोष्ट माझ्या जवळ काढूं नका म्हणून ? माझा या गोष्टीवर मुळींच विश्वास नाही—आणि तुमचाही असूं नये. तुम्हांला कुठून कां कळलं असेना—अगदीं खोटं तें ! असल्या विचारानं आपण तिकडची किंमत कमी करितों.—तुमचा त्यांचा घरोबा आहे आणि मी तर त्यांची पत्नी आहे—त्यांच्या विरुद्ध कुणी कांहींही बोललं तरी आपण तें खरं समजतां कामा नये.—मग तें अगदीं पुढ्यानेशीं शाबीत का असेना !—आणि इथं तर कांहींच पुरावा नाही.

राधा०—बाईसाहेब ! पुरावाच ह्वा असला तर वाटेल तितका मिळेल.—तस कशाला ? नानासाहेबांनाच विचारा, तुम्ही तारेला भेटतां का नाही, म्हणजे तेच काय सांगतात तें पहा.

कम०—असल्या गोष्टीबद्दल मी त्यांना कधींच विचारणार नाहीं.

राधा०—बरं बाई ! या गोष्टीची तुम्हांलाच जर चीड नाही—

कम०—मला चीड नाही असं नाहीं.—पण त्यांच्या प्रेमाला मी पात्र व्हावं ही माझी इच्छा आहे. आणि त्यांच्याविषयीं मीं जर भलताच संशय धरला, तर मी त्याला कधींच पात्र व्हायची नाहीं. मी मरेपर्यंत असाच त्यांच्या-बर विश्वास ठेवीन.

राधा०—(तिचा हात धरून) तुमच्याशीं ते बेइमान झाले तरी ?

कम०—बेइमान ? बेइमान ! म्हणजे माझ्यापेक्षां दुसऱ्या कुणावर तर त्यांचं प्रेम जास्त आहे असंच ना ?—छेः ! हें अगदीं अशक्य आहे.

राधा०—अशक्य आहे ?—काय अशक्य आहे !—कांहीं अशक्य नाहीं ! अगदीं शक्य आहे. अशा गोष्टी घडलेल्या आहेत त्यांच्या हातून ! माझ्यासंबंधाची हकीगत विसरलांत वाटतं ?

कम०—(चेहरा फिक्कट होतो नंतर थोडा वेळ विचार करून) मी ही कधी खरी म्हणणार नाहीं!—हं ! मी त्यांना नकोशी झालें आहे असं जेव्हां त्यांच्या स्वतःच्या तोंडून ऐकेन किंवा तसं त्यांचं स्वतःचं एखादं पत्र पाहीन, तेव्हांच तें मला खरं वाटेल !

राधा०—आणि मग पुढं ?

कम०—पुढं ? पुढं काय करायचं तें मग पाहीन.—पण ही मात तुमची खात्री असूं द्या, कांहीं जरी झालं तरी मी त्यांना मुळींच दोष देणार नाहीं.—बिलकूल नाहीं.

राधा०—व्यभिचाराबद्दल त्यांना कांहींच दोष देणार नाहीं,

कम०—नाहीं. कारण तुम्हीच पहा, हा माझा अपराध आहे; त्यांचा नव्हे. तुम्ही एखादं सुवासिक फूल परिमल असेपर्यंत हातांत ठेवलंत आणि त्याचा सुगंध गेल्यावर तें फेकून दिलंत, तर त्यांत तुमचा काय बरं दोष ? तुम्हांला दुसऱ्या चांगल्या ताज्या टवटवीत सुवासिक फुलांची इच्छा होणं स्वाभाविक आहे. हा त्या फुलाचा दोष आहे. कारण त्याला आपला परिमल तुमची तृप्ति होईपर्यंत टिकवतां आला नाहीं. तसंच, जर तिकडली माझ्यावरची प्रीति नष्ट झाली असली तर त्या फुलासारखाच माझ्याकडे दोष येतो.—त्यांत त्यांचा काय बरं दोष ? ते होते तसेच आहेत. माझ्यांतलीच मोहकता गेली असं नाहीं का होत ?

राधा०—(स्वगत) हात टेकण्याची पाळी आली इथं ! असल्या बायको. पुढं माझं काय चालणार ? (उधड) बाईसाहेब ! राग येऊं देऊं नका,—पण असं म्हणणं म्हणजे वेडेपणाच आहे.—तुम्ही आपली तैतायुगांतली पुराणांतली बायको होत चाललां आहांत. पतीला देवासारखा समजून त्याच्या पुढं नाक घासून त्याची दासी होणं तुम्हांला बरं वाटतं ! हें आरंभो गोड दिसलं तरी मूर्खपणाचं आहे. आजपर्यंत जितक्या म्हणून बायका-पतिव्रता म्हणा त्यांना हवं तर—अशा तऱ्हेनं वागल्या, त्यांना त्याबद्दल प्रायश्चित्तच भोगावं लागलं. तुम्हांला माहीत नाहीं का हें ?

कम०—तुमच्या तोंडूनच मी हें प्रथम ऐकतें हो. पुराणकाळचीच बायको व्हायची माझी इच्छा आहे. त्या बायकांना तुम्ही वाटेल तें म्हणा—

पतीच्या आज्ञेत राहून त्याची मनोभावानं सेवा करण्यांतच खरं सुख आहे. अहिल्या, द्रौपदी, सीता यां महापतिव्रतांना छळ सोसावा लागला, हें त्यांना प्रायश्चित्त भोगावं लागलं का? माझी कुठं आहे तेवढी योग्यता! पण तिकडच्याकरितां माझा किती जरी छळ झाला तरी मी तो मुकाट्यानं सहन करीन. समजलांत ?

राधा०—पण—

कम०—राधाबाई! पुरे करा. असलं तुमचं भाषण मला ऐकवतच नाहीं. —हो पण अगदींच विसरलें. तुम्हांला घरीं जायला बरीच रात्र झाली. मी गाडी तयार करायला सांगतें.— [कमला जाते.]

राधा०—काय हें प्रेम! काय ही पतिनिष्ठा! असल्या सुंदर प्रेमाचा विध्वंस? असल्या पतिनिष्ठेचा भंग?—पण छे: ! असला नेभळा विचार उपयोगी नाहीं.—नानासाहेबांना तारेचा नाद लागला आहे यांत शंकाच नाहीं, आणि कमलेला तसं वाटतही असेल, पण पुरावा असल्याशिवाय तिची खात्री होत नाहीं.—इलाज नाहीं, आनंदरावाच्या मार्फत तारेची गांठ घेऊन तिच्याकडून, नानासाहेबांच्या हातचं पत्र आतां मिळवलंच पाहिजे.

(कमला येते व राधाबाईस कुंकूं लावून दोन पाऊलें पोहोचविते.)

कम०—गेली एकदाची पीडा! माझ्या मनांत असल्या कल्पना भरवून हिला मोक्ष का मिळणार आहे? या बाईच्या बाऱ्यालाही उभं राहूं नये असं आतां वाटूं लागलं आहे. पण तिकडचा त्यांचा घोरोवा म्हणून बाई तोडून बोलवत नाहीं.—जाऊं द्या. ते विचारच नकोत मेले!—हें काय वरं?—या माझ्या चिपळ्या? अहाहा! या चिपळ्या घेऊन इथल्याप्रमाणंच मी बद्रीकाश्रमीं नारायणाचं भजन करीत असं.—या वेळींच या कां वरं दृष्टीस पडाव्या?—बरोबर आहे. असल्या बाईट विचारापेक्षां 'माझं नामस्मरण कर' अशीच भगवंताची आज्ञा दिसते. (चिपळ्या घेऊन)—नारायणा! तुझं नांव किती तरी गोड—किती तरी पवित्र आहे! थोडा वेळ मुखानं सेवा घडूं दे.

[भजन करते.

पद.

भजन बिना जलजयो ऐसा जीवना । भजन० ॥ धृ० ॥

परवत सूना एक विरछ विना विरछ सुना एक पाताविना ॥
जल० ॥ १ ॥

मंदर सूना एक दीप विना, दीपसुना एक तैलविना ॥ २ ॥
तिरियासूनी एक पुरुष विना, पुरुष सुना एक पुतर विना
॥ ३ ॥

परजासूनी एक राज विना, राज सुना एक न्याय विना ॥ ४ ॥
समुंद्र सूना एक शीप विना, शीप सुनी एक स्वात विना
॥ ५ ॥

कहत कबीरा सुन भै साधु, जीव सुना एक नाम विना ॥६॥
(भजनांत दंग झाली असतां रामजी येतो.)

राम०—आनंदराव आल्याती.

कम०—त्यांना सांग, स्वारी बाहेर गेली आहे. (आनंदराव येतो) (उठून)
स्वारी बाहेर गेली आहे. [रामजी जातो.]

आनं०—(बसून) मला ठाऊक आहे. मी आतांच त्यांना थिएटरच्या
दरवाज्यांत शिरतांना पाहिलं.

कम०—(बावरते, परंतु लगेच हसूं आणून) पाहिलं असेल! त्यांना
काम फार पडतं हल्लीं तेव्हां करमणुकीकरितां गेले असतील नाटकांला. नाट-
कासारखं मनरंजन दुसऱ्या कशानंही होत नाही. (स्वगत) ही दुसरी पीडा
आली; केव्हां जाते कुणाला ठाऊक!

(सचित चिपळ्या वाजवीत बसते.)

आनं०—(स्वगत) माझा पाहिला बाण तर वर्मां लागला! पण त्याचं
कांहींच वाटत नाही असं दाखविते ही. वस्ताद बायको आहे!

कम०—मी भगवंताचं भजन करून करमणूक करून घेत होते.

आनं०—चालूं द्या तर मग तुमचं भजन. मी अजून कोणत्याही बाईला
भजन करतांना पाहिलं नाही. माझ्या येण्यांत त्यांत व्यत्यय तर नाही ना
आला?

कम०—तसं कांहीं नाही. मला एवढंच वाटतं, स्वारी इथं असती तर
बरं झालं असतं. तुमच्याशीं बोलायला चालायला कुणी नाही.

आनं०—कमलाबाईसाहेब ! तुम्ही आहां हें पुष्कळ झालं. तुम्ही बोललांत म्हणजे झालं ! मला त्यांत आनंद आहे.

कम०—पण आपल्याला काय बोललं म्हणजे आवडेल तेंच मला समजत नाहीं. माझ्या बोलण्याचा तुम्हांला राग यायचा.

आनं०—(हंसून) मला राग ? तुमचं बोलणं आवडत नाहीं असा मनुष्यच नाहीं. जो तो तुमची स्तुति नाहीं का करीत ? आणि तुमच्यावर आषक—नाहीं लोभ नाहीं का करीत ?

कम०—त्या तसल्या स्तुतचाच मला संताप येतो. देवानं एखादीला रूप दिलं, तें लोकांनीं तिच्याकडे निर्लज्जपणानं टक लावून पहावं, कुजबुजावं, चेष्टा करावी म्हणून का दिलं आहे ?—असल्या हलक्या, नीच लोकांमुळं मला फार त्रास होतो.

आनं०—तुम्ही सुंदर झालांत म्हणून ही शिक्षा आहे तुम्हांला ! (खुर्ची जवळ ओढून) नानासाहेब परत केव्हां येतील ?

कम०—कांहीं सांगतां येत नाहीं. असं म्हणणं झालं होतं कीं आज मला बराच उशीर होईल. गणपतराव त्यांच्याबरोबर गेले आहेत.

[चिपळ्या वाजवीत संचित बसते.]

आनं०—(थोडा वेळ थांबून) असं हें कुठपर्यंत चालणार ?—रागावूं नका. मी तुमचा एक खरा मित्र, तुमचं खरोखर कल्याण व्हावं म्हणून विचारतो कीं असं हें कुठपर्यंत चालणार ?

कम०—म्हणजे ? तुम्ही काय म्हणतां तें मला समजत नाहीं. तुमच्या म्हणण्याचा अर्थ काय ?

आनं०—(स्मित करून अडखळत) माझ्या म्हणण्याचा अर्थ—म्हणजे गांवांतले जे चार लोक बोलतात तेंच मी बोलतो—नानासाहेबांना त्या नाटका-तल्या बाईचा जो भलताच नाद लागला आहे तो किती दिवस चालणार ?

कम०—तुमचा समज चुकीचा आहे—अगदीं साफ चुकीचा आहे. तुम्ही तिकडचे स्नेही आहां, तेव्हां असं जर कुणाला बोलतांना ऐकलंत, तर ताबडतोब खाटं आहे म्हणून सांगत जा. ह्या सगळ्या गप्पा आहेत आणि त्यांपासून तिकडच्या अब्रूला कमीपणा आहे. त्यांत इतकंसुद्धां खरं नाहीं !

आनं०—खरं नाही? या दीपज्योति शपथ हें खरं आहे. बाईसाहेब ! मला अतिशय वाईट वाटतं पण बोलतोच—नानासाहेबांनीं तुम्हांला फसवून शिंदळकी सुरू केली आहे.

कम०—(एकदम उभी राहून) असं बोलवतं तरी कसं तुमच्यानं ? आनंद-राव, तुम्ही चुकतां आहांत !—त्यांना थिएटरामध्ये जाण्यानं जर कमीपणा येतो तर तुम्ही तर तिथं नेहमीं जातां ! मग तुम्हांला कसा नाही कमीपणा वाटत ?—तिकडं नावं ठेवायची तुमची योग्यता नाही. आपल्या पायाखालीं काय जळत आहे दिसत नाही वाटतं ?

आनं०—बाईसाहेब ! माझ्यावर रागावूं नका—माफ करा, मला बोलायचं कांहीं कारण नाही, पण माझ्याच्यानं बोलल्यावांचून कसं रहावेल ? क्लबांत जा, मेवान्यांत जा, कुठंही जा, ज्याला त्याला तुमच्याबद्दल कळकळ वाटते. जो तो तुमच्याबद्दल हळहळतो ! मग मी तर काय तुमचा सःकश्चित् का होईना पण मित्र. मग मला हें कसं सहन होईल ?—उद्यां वर्तमानपत्रांमधून देखील यावर टीका होईल ! हो, तेवढंच राहिलं आहे आतां.

कम०—मी पुन्हा सांगतें हें सगळं खोटं आहे. |या क्लबांतल्या आणि गांवांतल्या लोकांना माझ्याबद्दल कळकळ दाखवायचं आणि हळहळ वाटायचं कारण काय ? माझी कुणालाही दया यायला नको ! माझे पति चांगुलपणाची आणि सत्याची मूर्तिच आहेत ! मला ते जगांतल्या सर्व लोकांहून श्रेष्ठ वाटतात ! तेच माझ्या सौख्याचे आणि प्राणाचे धनी आहेत. त्यांची माझ्यावर कृपा असावी म्हणून मी रात्रंदिवस देवाची करुणा भाकीत असतें.—तुम्हांला जर माझ्याबद्दल कळकळ वाटत असली, तर एक गोष्ट माझ्याकरितां करा. असल्या खोडसाळपणाच्या गप्पा कुणी सांगूं लागलं, तर त्यांना जिथल्या तिथं दावीत जा, मी किती आनंदांत आहे हें त्यांना कळवा, आणि त्यांनीं अगदीं बारीकसारीफ गोष्टीत देखील मला कधींही फसवलं नाही असं स्पष्ट सांगा !

आनं०—कधीं फसवलं नाही असं तुम्ही म्हणतां ? तुमची खात्री आहे ?

कम०—हो खात्री आहे. जी जी गोष्ट मला ठाऊक असणं योग्य ती ती मला सांगितल्यावांचून कधींही रहात नाहीत. आणि मी—मी आपला सगळा जीव जरी

त्यांना संतुष्ट करण्यांत खर्च केला तरी त्यांचं माझ्यावर जें प्रेम आणि कृपा आहे त्यांची बरोबरी कधीही होणार नाही.

आनं०—बाईसाहेब ! ही तुमची पतिनिष्ठा आणि पतिप्रेम अवर्णनीय आहेत. पण खऱ्या गोष्टी अगदीं निराळ्या आहेत. तुम्ही कितीही डोळेझांक केलीत तरी खरं तेंच खरं ! नानासाहेब हीं तुमचीं स्तुतिपर भाषणं ऐकायला असते तर मला मनापासून आनंद झाला असता, -पण त्या ताराजीच्या मिठीतून ते इकडे येणार कसे ?

कम०—(कानावर हात ठेऊन सर्वांगावर शहारे येऊन) खोटं—अगदीं खोटं ! (बेशुद्ध पडते. आनंदराव प्रथम घाबरतो नंतर आनंदी दिसतो व कमलेस स्पर्श करावयास जातो, इतक्यांत दार वाजतें म्हणून तें बंद करून पुन्हा स्पर्श करावयास जातो, तोंच कमला उठते) हें काय हें ? तुम्हांला वेड तर नाही लागलं ?

आनं०—हो, मला वेडच लागलं आहे. (कमलेचा हात धरावयास जातो. ती संतापानें लाल होऊन दटावते. तो मार्गें सरतो.)

कम०—अरे देवा ! हा का मनुष्य आहे ?—अब्रूवर दरवडा घालणारा राक्षस ! मित्राचं सोंग घेणारा भोंदू !—अरे मांगा, मी असं काय केलं कीं तुझ्या मनांत माझ्याविषयीं विषयवासना उत्पन्न व्हावी !—मी तुला कोण वाटलें म्हणून माझ्या पवित्र देहाला स्पर्श करायला उद्युक्त व्हावंस ?—मी कोण आहे तुला ठाऊक नाही ?—मी नानासाहेब जहागिरदाराची सहधर्मचारिणी आहे बरं !—आणि तूंच तिकडची निंदा करीत होतास नाही ?—तूंच ! चल निघ. -एकदम या घरांतून चालता हो. पुन्हा पायरी चढशील तर खबरदार !—अजून उभा ?—थांब, मी रामजीलाच हाक मारतें—

आनं०—जरा थांब—थोडा विचार कर. किती जरी हांका मारल्यास तरी कुणालाही आंत येतां येणं शक्य नाही. मीं केव्हांच दरवाजा बंद करून घेतला आहे !

कम०—काय तूं दरवाजा बंद केलास होय !—

[भिंतीजवळच्या विष्णूच्या तसबिरीजवळ उभी रहाते.]

आनं०—हो मी बंद केला.—आणि दरवाजा बंद करूनच राहिलों नाहीं, तर तूं बेशुद्ध पडलीस तेव्हां या—या हातांनीं तुला गांठ आलिंगन दिलं!—

कम०—खोटं बोलायला तुला कांहींच कसं वाटत नाहीं ? माझं पातिव्रत्य इतकं जागरूक आहे कीं परपुरुषाचा नुसता स्पर्श झाला तर माझा पवित्र आत्मा या देहांत एक क्षणभरही वास करणार नाहीं, आणि माझ्या अंगाला दुष्ट बुद्धीनं स्पर्श करणाऱ्या हाताचे कोळसे झाल्यावांचून रहाणार नाहीं.

आनं०—अस्सं ? तर मग आत्तां पाहूं काय होतं तें !

[तिला धरावयास जातो.]

कम०—(त्याच्या मस्तकांत ठोसा मारून) विश्वासघातक्या ! गळेकापू ! भ्याडा ! (एकदम विष्णूच्या तसबिरीची कळ दाबून चोरदारांतून आंत जाते चोरदार बंद होतें.)

आनं०—काय ! ही कुठं गेली ? किती सफाईनं निसटून गेली—गेली म्हणून जाते कुठं !—आज तिला सोडीत नाहीं.—इयंच चोरदार असावं कारण हा विष्णु मला हंसतो आहे. अरे गुलामा ! मी असल्या देवांना नाहीं मोजीत ! (लाथ मारतो. आंत घाट वाजते) काय ही घंटा कुठं वाजते ? दरवाजा उघडूं या लौकर. (धांवत जाऊन दरवाजा उघडतो तोंच रामजी येतो.)

राम०—(इकडे तिकडे पाहून) बाईसायबांनीं घाट वाजवली ना ?

आनं०—(धीर धरून) बाईसाहेबांनीं नव्हे—मी वाजवली. मला जरा कंदील दाखव फाटकापर्यंत. [दोघेही जातात. पडदा.]

प्रवेश ३ रा.

—:०:—

स्थळ—माजघर.

(कमला येते.)

कम०—माझं चित्त अगदीं भांबावून गेलं आहे.—या प्रकरणाचा कसा निकाल लावावा ?—समजा, मीं हें तिकडं सांगितलं तर ते क्षणाचाही विलंब न लावतां आनंदरावाला गांठतील आणि त्या बेरडाला चांगली शिक्षा करतील.—

पण अज्ञानं त्या मेल्याचा आणि इकडचा मोठा तंटा होऊन स्वारीवरच संकट येईल.—असं झालं म्हणजे सगळे वाईट परिणाम एक माझ्या अविचारीपणामुळं स्वारीला भोगावे लागतील ! —बरं, ही गोष्ट जर तिकडं कळवली नाही आणि फक्त या आनंदरावाला घरी येण्याची मनाई केली तर ? —स्वारीला हें माझं वागणं चमत्कारिक नाही का वाटणार ?—काय करावं कांहीं सुचत नाही.—तूतं हें एवढेच राहू द्यावे. आनंदराव बहुतेक आतां इकडं तोंड दाखवणार नाहीं.—मी उद्यां नीळकंठरावांच्या आईला भेटतं आणि त्यांनाच काय करावं तें विचारतं. त्या ज्ञानवृद्ध, वयोवृद्ध आहेत, त्याच बरोबर मार्ग सांगतील. [कमला जाते.]

प्रवेश ४ था.

—:०:—

स्थळ—रस्ता. 'काळकूट' वर्तमानपत्राच्या ऑफिससमोर.

आनं०—(हातांतील कागदावर थोडा वेळ पेन्सिलीने लिहून) बस झालं! पुरे इतकं. हा प्रकाश होता म्हणून बरं झालं. (दारावर ठोकून) कोण आहे दार उघडा हो !

चाकर—(आंतून) कोण व्होवं ?

आनं०—सखारामपंत एडिटर आहेत का ? (चाकर येतो)

चाकर—व्हय हाईत.

आनं०—त्यांना खाली पाठवून दे.

चाकर—पन्वर गानं नाचनं चाललं हाय तवां त्ये कुनालाबी भेटनार न्हाईत.

आनं०—आनंदराव इनामदार आले आहेत म्हणून सांग.

चाकर—मग आमदी या की.

आनं०—नको; त्यांनाच इकडं गपचिप पाठवून दे.

(चाकर जातो. आनंदराव कागद पुन्हा वाचतो. सखारामपंत झिंगत येतो.)

सखा०—अरे वा ! इनामदारसाहेब ! कुठून मेहेरबानी झाली ही ? वर गाणं चाललं आहे. म्हैसूरकडच्या आहेत. थोडी आंत यायची तसदी घ्याल तर उपकार होतील.

आनं०—माफ करा. आतां रात्र फार झाली आहे. मी एवढ्याकरितांच आलों—हा लेख आपल्या कालकूटाकरितां लिहिला आहे. आपल्याला आवडण्यासारखाच तो आहे—

सखा०—(कागद घेऊन) पण आधींच सांगून ठेवतो, या अंकांत घालतां येईलच असं सांगतां येत नाहीं. कारण उद्यांचा अंक छापून तयारही असेल.

आनं०—कांहीं हरकत नाहीं. परवांच्या अंकांत द्या. वाचून पहातां ना ?

सखा०—हो तर ! (वाचतो) “ आम्हांला पक्क्या आधारावरून असें कळतें कीं, येथील वरिष्ठ कोर्टांत लवकरच एक मासलेवाईक अन्नवस्त्राचा वादा येणार आहे.”

आनं०—नीट वाचा. वादा नाहीं.

सखा०—“ वादा ” नव्हे, दावा. हंहं ! दावा येणार आहे. सरदारग्रणी श्रीमंत नानासाहेब जहागिरदार ” बरं मग ?

आनं०—पुढें वाचा.

सखा०—तेंच करतोय . “ जहागिरदार यांनीं बद्रिकाश्रमीं जाऊन एका तपस्वी कन्येबरोबर कांहीं महिन्यापूर्वीं विवाह केल्याचें आमच्या वाचकांस आठवत असेलच. त्यानंतर सुधारकांच्या नेहमींच्या आचरटपणास अनुसरूनच दुसऱ्या एका चिखलांत—किंबहुना दुर्गधोंत सडत पडलेल्या गाईला वर काढण्याचा स्तुत्य हेतु श्री. नानासाहेब यांनीं मनांत धरावा हें योग्यच आहे.” कोण ?

आनं०—पुढें चालूं द्या.

सखा०—“ ही गाय म्हणजे श्री राधाकृष्णप्रासादिक मंडळींतील प्रख्यात गुणवती नटी ताराजी या होत.” हं ! “ अलीकडे दोनचार महिने श्री. नानासाहेब यांनीं गुणवती ताराजीला आपल्या अंगरूपी छत्राखाली घेतली होती ” माझ्या जवळ बोलत नाहीं कशी ? “ पण आतां त्यांना अर्धांगी करण्याचा त्यांचा मानस आहे.” कमलाबाईसाहेब मेल्या कीं काय ?

आनं०—तुम्ही शेवटपर्यंत वाचा अगोदर.

सखा०—“ श्रीमंतांचें पहिलें कुटुंब श्री. सौभाग्यवती कमलाबाईसाहेब यांना ही गोष्ट असत्य होऊन ”—त्यांनीं जीव दिला ?

आनं०—नाहीं. आज जरा जास्त झालं वाटतं.

सखा०—हो जरा गाणं नाचणं चाललं आहे.

आनं०—वाचा पुढं.

सखा०—हो बरी आठवण केलीत. “ असह्य होऊन त्यांनीं श्रीमंतांवर अन्नवस्त्राचा दावा आणण्याचा विचार केला आहे. आम्ही आणखी असेंही ऐकतो ” पण मी वाचतो आहे !

आनं०—मी ऐकतो आहे ! चला वाचा पुढं.

सखा०—“ असेंही ऐकतो कीं बऱ्हासाहेबांनीं एका रूपगुणसंपन्न तरुणाचा आश्रय—सल्ला घेतला आहे.” कोण ? आपण ! “ सुधारणेचे दुष्परिणाम जितके स्पष्ट दिसतील तितके चांगलेच असल्यामुळे आम्ही श्रीमंत नानासाहेबांचे फार आभारी आहोंत. ” (गुंडाळीत) छान आहे ! अगदीं चुरचुरीत आहे !—पण याच्या खरेपणाबद्दल जरा—

आनं०—मी खोटं लिहीन ? तुमचा माझ्यावर विश्वास नाही तर ?

(दोन नोटा हातांत देतो.)

सखा०—छः छेः छेः ! तसं नव्हे, तसं नव्हे ! तुमचा दर्जा आणि बाकीच्या—(नोटा मोजीत) पन्नास आणि पन्नास शंभर—गोष्टी लक्षांत घेतल्या म्हणजे.—तुम्हांला सहाजिकच खऱ्या बातम्या लागणार !—आमच्या कालकुटांत पुष्कळ झणजेझणीत लेख लिहून त्याला तुम्हीं ऋणी करून ठेवलं आहे, पण एवढंच, नानासाहेब अशा दुर्वर्तनाला लागतील असं वाटत नव्हतं.—पण आपण सगळीं माणसंच आहोंत,—वरं परवांच्या अंकांत हा मजकूर येईल.

आनं०—त्या अंकाच्या एक शंभर प्रति माझ्याकडे पाठवा. जिकडे तिकडे पाठविल्या पाहिजेत ना ? त्यांचं विल निराळं मिळेल.—तुमच्यावर खटलाविटला व्हायची तर तुम्हांला भीति वाटत नाही ना ?

सखा०—हाः हाः हाः हाः !—मला भीति ? अहो, माझ्यावर खटला व्हावा हीच माझी इच्छा आहे. यापेक्षां मला जास्त काय प्रिय असणार ! खटला झाला म्हणजे कालकूट लोकप्रिय झालाच. आणि प्रसिद्धीबरोबर संपत्तीचीही वृद्धि आहेच. हाः हाः हाः हाः ! तुम्ही वर येत नाही तर ? गाणाच्या चांगल्या असून नाचकाम उत्तम करतात. पात्रही देखणं आहे !

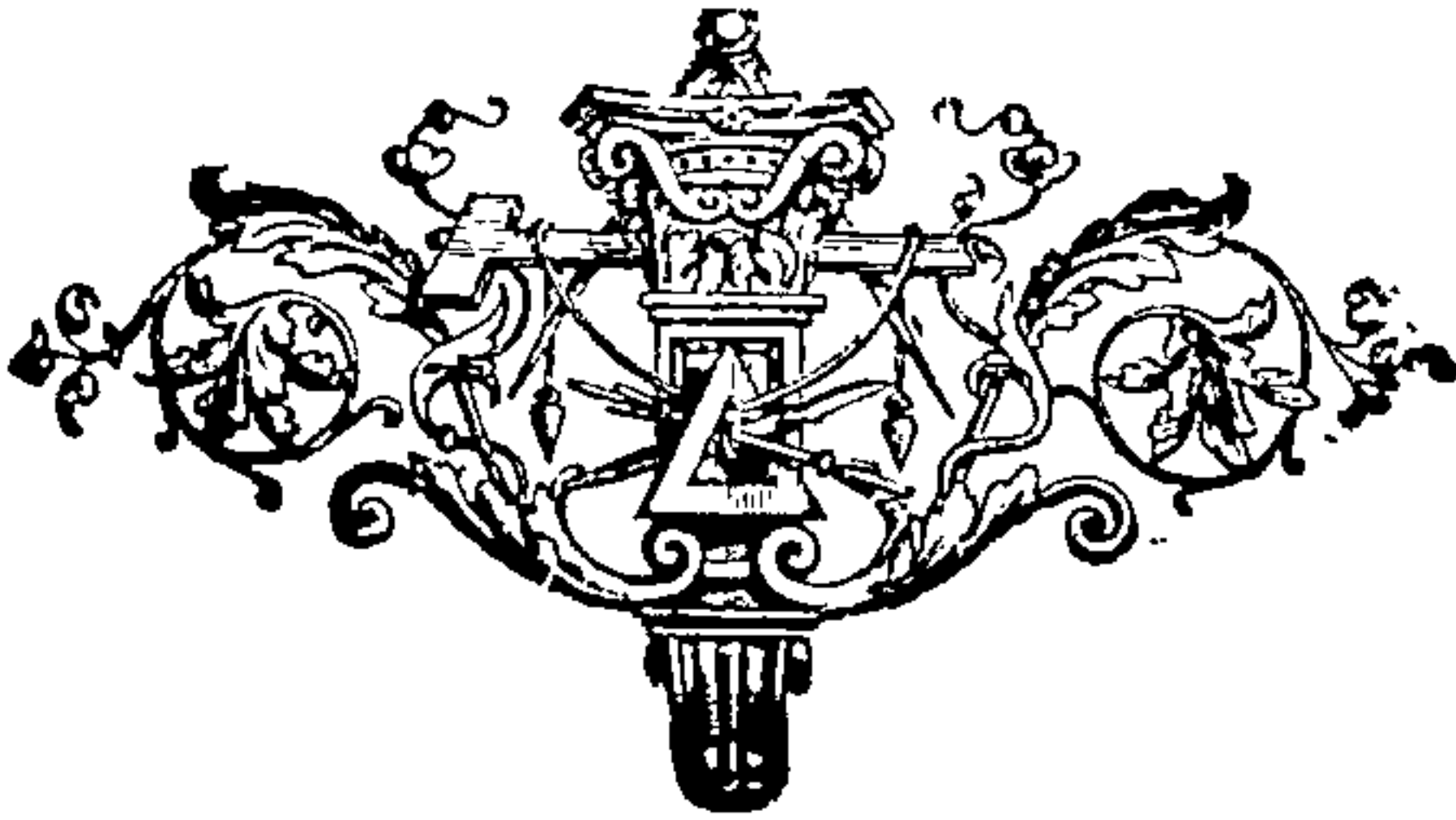

सखा०—पण याच्या खरेपणाबद्दल जरा— [अं. ३ रा प्र. ४ था पृ. ७०

आनं०—माफ करा. येतों आतां. (सखारामपंत जातो.) छान झालं. आतां मला समाधान वाटत आहे.—पण हें डोकं फार ठणकतं आहे—तडाखा जबर मारला शिचीनं ! (पॉकेटमिररमध्ये तोंड पाहून) अरे बाप रे ! केवढा हा वळच्या वळ ! वा पॉकेटमिररा ! ज्या तुझ्यामध्ये मी नाटकाला बसलों असतां स्वतःचा चेहरा पाहण्याच्या मिषानं ग्यालरीमधील सुंदर सुंदर बायकांना प्रति-विंबाच्या रूपानं हातांत धरून त्यांचं दर्शन घेत असं, त्याच तुझ्यामध्ये या एका अवदसेनं मारलेला टोला पहाण्याचं या माझ्या फुटक्या कपाळीं यावं ना ?—ठीक आहे पाहून घेईन. ही माझ्या हातून सुटणार काय ! जोंपर्यंत आमच्यासारख्या वजनदार सद्गृहस्थांच्या मोलवान् शब्दावर वाटेल तो मज-कूर छापायला असलीं हीं द्रव्यलोभी एडिटरं तयार आहेत, तोंपर्यंत एखाद्या महापतिव्रतेलासुद्धां भर बाजारांत ओढायला आम्ही कमी करणार नाहीं.

[जातो.]

अंक ३ रा समाप्त.

अंक ४ था.

प्रवेश १ ला.

—*—

स्थळ—आनंदरावाचा दिवाणखाना.

(ताराजी वसली आहे.)

तारा०—मला मुद्दाम चिठ्ठी लिहून घरी बोलावलं आणि आनंदराव तर इथं नाहीत ! आतां त्यांची किती वाट पहावी बाई ! त्या कोण वाईला माझी भेट पाहिजे होती तीही अजून आली नाही. मला तर आतां वसून कंटाळा आला.—थोडा वेळ वाट पाहून जाऊं झालं. (आनंदराव येतो.)-वाः ! आम्हांला खूप तिष्ठत ठेवलं ! कां बोलावलं होतं ?

आनं०—(कानांत सांगतो—ती हंसते)—एवढ्याचकरितां. त्या बाई आतांच आल्या. मी त्यांना आंत पाठवितों. त्यांना लागेल तें द्या म्हणजे झालं. त्यांना तुमच्याशीं एकांत पाहिजे, तेव्हां मी बाहेरच रहातो म्हणजे दुसऱ्या कुणाचा उपद्रव होणार नाही.

तारा०—त्यांना एकांत हवा असला तर तुम्ही इथं रहा, मी दरवाजा संभाळते. हं: हं: हं: हं: !—जा तर त्यांना द्या पाठवून.

[आनंदराव जातो.]

मला तर बाई नवल वाटतं, या थोर घराण्यांतल्या बायकांना दुसऱ्यांची उठाठेव कां ? (राधाबाई येते) या. आपण कोण तें मला माहीत नव्हतं—

राधा०—ताराबाई ! आमचं हो नांव तुमच्या कानापर्यंत कुठून येणार ! तुमच्यासारखं ज्याच्या त्याच्या तोंडीं असणं नशीबींच लागतं!—एका खासगी गोष्टीसंबंधानं तुमच्याकडून कांहीं वातमी मिळवावी म्हणून मी आलें आहे; त्या गोष्टीवर माझ्या एका जिवलग मैत्रिणीचं सुखदुःख अवलंबून आहे. (ताराजी

कांहींच बोलत नाहीं असें पाहून)—माझ्या परिचयाचे श्रीमंत नानासाहेब जहा-
गरिदार म्हणून एक गृहस्थ आहेत त्यांना आपण ओळखतांच ?

तारा०—होय, ओळखते.

राधा०—ते तुमच्याकडे नेहमीं येत असतात, नाहीं.?

तारा०—नेहमीं येत असतात.

राधा०—तुम्हांला कदाचित् मी तुमची जवानी घेतें असं वाटेल—पण मी
तुम्हांला कांहीं विचारूं का ?

तारा०—बेलाशक ! वाटेल तें विचारा. किती का विचारा ना—उत्तर द्यायला
मात्र मी बांधलेली नाहीं !

राधा०—(स्वगत) काय जहांबाज वायको आहे. (उघड) आनंदरा-
वांनीं मला सांगितलं—

तारा०—(हंसून) हं—हं—हं—! मग मला तसं अगोदरच सांगावं कीं
नाहीं?—आतां बरोबर. आनंदरावांची आणि तुमची बरीच दाट ओळख आहे,
मला सांगितलं त्यांनीं !

राधा०—त्यांची माझी फक्त ओळख आहे बऱ्याच दिवसांची.

तारा०—मोठी माणुक स्वारी आहे नाहीं वरं ती ?—खरं ना ?—

राधा०—(स्वगत) काय बेमुर्वतखोर वायको आहे !

तारा०—वरं, तुम्हांला नानासाहेबासंबंधाची हकीगत हवी आहे?—मी
सांगतें.—माझ्या भानगडींत ते आपण होऊन पडले आहेत—

राधा०—पण ती भानगडच काय आहे ?

तारा०—ती उठाठेव तुम्हांला कशाला ? त्या भानगडीसंबंधानं मी तुमच्या
जवळ एक अक्षर देखील बोलणार नाहीं. पण त्या भानगडींत नानासाहेबांचा
संबंध आहे—आहे म्हणजे काय ? त्यांना आहे असं वाटतं, आणि म्हणूनच ते
नेहमीं माझ्याकडे येतात आणि पुष्कळ वेळ त्यासंबंधानं बोलत बसतात. त्यांची
डाळ माझ्याजवळ मुळींच शिजत नाहीं. पण त्यामुळं मला त्रासच होतो.
(जांभई देऊन) त्यांची नीति फार कडक आहे तुम्हांला असेलच माहीत.
त्यांना उपदेश करायला फार हवा आणि अशा माणसांशीं मला नीट वागतां
येत नाहीं.

राधा०—तुम्हांला हें पसंत नाही तर मग ?

तारा०—छत् ! मला हें मुळींच आवडत नाही. आमचीं आपलीं माणसं आनंदरावासारखीं निराळीं !—पण काय चमत्कार आहे पहा—ते इथं येतात म्हणून त्यांच्याबद्दल गांवांत कोण कंज्या उठल्या आहेत वाई ! एका अर्थीं हें छान झालं आहे ! त्यांना असंच पाहिजे. माझ्या भानगडीत त्यांनीं कां म्हणून पडावं ?—हें पहा काल रात्रींच त्यांचं मला एक पत्र आलं आहे. तुम्ही हवं तर वाचून पहा तें ! [पत्र देते.]

राधा०—(पत्र वाचते) “ताराजी यांस—माझे एक स्रेही अत्यवस्थ आहेत अशी तार आल्यामुळें मी आतांच पुण्यास जाण्याच्या गडबडीत आहे. तुम्ही आशेला जागा न ठेवल्यामुळें मला सुचेनासें झालें आहे. मीं जीं जीं वचनें दिलीं आहेत तीं तीं पुरीं करायला तयार आहे. तुम्हांला द्रव्याची किंवा कसलीही दधात पडणार नाही; उलट तुमच्या हातीं अपार संपत्ति येऊन, तुम्हांला स्थाईकपणा मिळेल व तुमच्या सध्यांच्या रहाणीपेक्षां जास्त सुख होईल. शिवाय, तुमच्यामुळें ज्याचें आयुष्य निःसार होऊन ज्याला जीव नकोसा झाला आहे, असा एक हतभागी प्राणी मृत्युमुखांत पडत आहे, त्याला जीवदान दिलेंत असें समजून तो तुमचा जन्माचा ऋणी होईल. तुमच्या अंतः—करणाला थोडी तरी दया येऊं द्या. इतक्या निष्ठुर होऊं नका. पुन्हा एकवार मला भेट द्याच. माझ्या शब्दाची तुमच्या जवळ थोडी तरी किंमत असूं द्या. अधिक काय लिहूं. नानासाहेब.”

—ताराबाई ! या पत्राची तुम्हांला काय गरज आहे आतां ? मला द्या ना हें ?

तारा०—तुम्हांला हो काय करायचं आहे तें !—उगींच त्यांना चिडवायला हवं असेल !

राधा०—होय, तेवढ्याकरितांच पाहिजे म्हणा ना !—तुमच्या भानगडीत नानासाहेबांनीं पडावं ही त्यांची मोठी चुकी आहे—अगदीं मूर्खपणा आहे, आणि त्यापासून तुम्हांला बराच त्रासही होत असेल—

तारा०—हो, होतोच.

राधा०—तर मग या पत्राच्या सहाय्यानं—कारण या पत्रांतलं सगळं गाणं त्याच्या गळ्यांत येतं आहे—मी नानासाहेबांचा तुमच्या मागचा त्रास कमी

करांन.—त्यांनीं पुन्हा तुमच्या वाटेलाही जाऊं नये असं करीन, समजलां का ? पण हें पत्र मात्र तुम्हीं मला दिलं पाहिजे.—तुम्हांला राग येत नसेल तर मी इतकंसुद्धां वोलून ठेवतें कीं या पत्राबद्दल मी तुम्हांला कांहीं तरी मोबदला मनाजांगा—घेण्यासारखाच मोबदला—

तारा०—असं चाचपून कशाला पहातां ? मी सांगतें, तुम्ही मला पैसे देणार—होय ना ?

राधा०—(हंसून) तुम्ही जर अगदीं मोकळ्या मनानं बोलतां तर—

तारा०—अर्थात् ! माझा व्यवहार नेहमीं मोकळा असतो. हं: हं: हं: !— शिवाय ' हं: हं: हं: ' ' नको नको ' असं ढोंग करण्यांत काय अर्थ आहे ? पैसा आहे तर सारं कांहीं आहे. तो नसला तर एवढे खाण्यापिण्याचे, कपड्या- लच्याचे, गाडीघोड्याचे खर्च चालावेत कसे ? कुणाचं तरी चाललं आहे का त्या- वांचून ?—मला या मूर्ख लोकांकडून इतकीं पत्रं येतात कीं तीं फाडून त्यांना कच- न्याची पेट्टीच दाखवावी लागते. त्याएवजीं त्या पत्रांबद्दल जर मला पैसे मिळत असले तर मी हा धंदा बंद करीन.

राधा०—छे: बाई ! हा धंदा सोडून दिलांत तर सगळ्या जगाचं नुकसान होईल. तुमच्यावांचून आमच्या या शहरच्या लोकांचं चालायचंच नाहीं. (नोटा काढून)—तर मग हें पत्र ठेवतेंच.

तारा०—बेलाशक ठेवा. (राधाबाईजवळून नोटा घेत)—आणखी नाना- साहेबांना म्हणावं आपलीं कामं नीट संभाळा—तुमच्या परिचयाचे ते आहेत तेव्हां त्यांना सांगा, ताराजी म्हणत होती कीं आपल्या घरच्या भानगडी करा- व्यात—दुसऱ्याच्या भानगडीत कां पडतां ?—तुम्हीच सांगा, इथं येऊन रोज मला सन्मार्गाचा आणि धर्माचा उपदेश करून यांना काय करायचं आहे ? मला त्यांचे उपदेश नको आहेत. नीति आणि अनिति ! जितक्या म्हणून बायका हा धंदा करतात त्यांच्यापेक्षां माझं आचरण किती तरी शुद्ध आहे. कोण म्हणतं माझं वर्तन चांगलं नाहीं म्हणून ? तुमची छाती आहे म्हणायची ?—आम्ही नाटकांतल्या म्हणून आमचं आचरण वाईट ! पण तुमच्यासारख्या कितीक बायका आम्हांला खालीं पहायला लावतील. फरक काय तुमच्या आमच्यांत ? तुम्ही नवऱ्याच्या जवळ रहातां आणि आम्ही नवरे सोडून—

राधा०—जाऊं या तें ! मला तर बाई तुमच्यासारख्या साऱ्या नामांकित नटांबद्दल मोठा आदर वाटतो. रंगदेवीच्या गळ्यांतले अलंकारच ते ! कांहीं वर्षांपूर्वी लोक नटांच्या सावलीला देखील उभे रहात नव्हते, पण आतां तुमच्या नाटकाच्या धंद्यांतल्या माणसांना मोठमोठे लोकदेखील घरीं बोलवून मान देऊं लागले आहेत.

तारा०—आम्हांला नाहीं अजून देऊं लागले. पुरुष-नटांना घायला लागले आहेत खरे, पण आम्हां स्त्री-नटांना बरीक उघड मान देत नाहींत. घरीं येऊन सारवणी मात्र करितात मागाहून !—वरं, मला आतां गेलं पाहिजे. [उठते.]

राधा०—(उठून) तुम्ही माझ्या शब्दाला मान दिलांत—

तारा०—छे: छे: तसं कांहीं नाहीं. त्यांत कांहींच नाहीं.—वरं तर मी येतें आतां. [ताराजी जाते.]

राधा०—(स्वगत) शर्थ आहे बाई या बाईची ! सटवीनं आपल्या बरो-बरीला मला आणून ठेवलंन् !—पण आपलं काम तर झालं !—तारेच्या नाना-साहेवांसंबंधाच्या भाषणावरून मी म्हणत होतें तसा त्यांचा प्रेमसंबंध दिसत नाहीं. (पत्र पाहून)—पण या पत्रावरून तर नानासाहेवांत पाणी मुरतंय, यांत शंकाच नाहीं !—या पत्रावरून असं दिसतं कीं तारेवर त्यांचं अनिवार प्रेम आहे. पण ती त्याला झिडकारते आहे !—असंच असलं पाहिजे.—तरी पण तारा स्वतः म्हणते कीं ते मला नीतिपर उपदेश करतात ! हें मात्र याच्याशीं मुळींच जुळत नाहीं. तो तिच्यावर फिदा झाला असता तर बाई तो तिला उपदेश कसा करता ?—खरं असो किंवा खोटं असो—कमलेला हें पत्र दाखवायचंच.—तिला पुरावा पाहिजे का ? हा घे पुरावा. हा तर तुला नाकबूल करतां येत नाहीं !

[आनंदराव येतो.]

आनं०—का झालं काम ? तुम्हांला पत्र दिलं म्हणून ती म्हणत होती. पाहूं तें पत्र ?

राधा०—हें पहा. (उघडून दाखविते पण चपापून) पण थांबा हं—या पत्रावर नुसतं ' ताराजी ' असं कसं लिहिलं ? ' प्राणप्रिये, ' ' जिवलगे ' किंवा नुसतं ' प्रिये ' असं सुद्धां कसं नाहीं ?—कमलेनं ही शंका काढली तर ?—

आनंद०--(पत्र वाचून) वाः ! मजकूर तर अगदीं उघड उघड आहे ! मग शंका कां ? मायन्यांत काय आहे ? नानासाहेब कांहीं या कामांत आमच्या सारखा वाकबगार नाही. पण तुम्हांला मायन्याचाच कमीपणा वाटत असला तर अक्षरासारखं अक्षर काढण्याची कला या पड्याला कांहीं विशेष कठीण नाही वाटत ! (लिहून) हें घे तुझं ' प्राणप्रिये!-' झालं ? आतां गेली काळजी ?

राधा०--आतां पार गेली ! आज मात्र मला तुमचा उपयोग झाला खरा !

आनंद०--मग आतां तरी आमचं बक्षीस ?

राधा०--बक्षीस काम झाल्यावर. [एकदम निघून जाते. पडदा.]

प्रवेश २ रा.

—:०:—

स्थळ--रस्ता.

(ताराजी येते.)

तारा०--ही बया राधाबाई आणि आनंदराव कांहीं तरी कृष्णकारस्थान करायच्या खटपटींत आहेत.--काय असेल वरं ?--कांहीं का असेना ! माझ्या मागचा हा नानासाहेबांचा त्रास यांनीं चुकविला म्हणजे झालं ! मला खरोखर त्या नानासाहेबांच्या धर्मपर व्याख्यानांचा अगदीं वीट आला आहे.--अगदीं ब्रह्मदेव आला म्हणून मी का हा नाटकाचा धंदा सोडणार आहे आणि दूर कुठं तरी रहायला जाणार आहे ? खुळा कुठला !--पाहूं द्या--(नोटा मोजीत) पन्नास-पन्नास-शंभर-मिळून दोनशें ! ठीक आहे !--कांहीं वाईट नाही ! (छगन एक गांठोडें घेऊन रडत येतो.) कां रे छगन ! असा रडत रडत चाललास कुठं ? कुठल्या मुशाफरीला निघाला आहेस ?--इकडं ये पाहूं असा.

छग०--कशाला यायचं ? तुमचे नोकर झालों म्हणून आम्हांला कांहींच मान नाही वाटत ! [रडतो.]

तारा०--अरे पण तुझा एवढा अपमान तरी काय झाला ?

छुग०--काय झाला म्हणजे ? तुम्ही घरी असतां तोंपर्यंत कुणी बोलत नाही, पण तुम्ही कुठं बाहेर गेलां रे गेलां कीं लागले सगळे हात धुवून माझ्या मागं.

तारा०--मी नसलेली पाहून धरला वाटतं तुला कुणी फैलावर ?

छुग०--कुणाची माय व्याली आहे मला फैलावर धरायची ! त्या सोम-रस नाटकमंडळीतला तो काळू आला होता आणि तोन् मी जरा मजेंत चहा घेत बसलों होतो, तों केशवराव म्यानेजर आले आणि म्हणतात कसं “ काय रे छुगन्या, तीं हॅण्डविलं वांटायचीं सोडून गप्पा काय मारीत बसला आहेस ! ”-- तुमच्या खोलींत एक सिगारेटचं खूट पडलं होतं तें मी फेंकून देण्याकरितां हातांत घेतलं होतं, तर म्हणतात काय “ ताराजींच्या सिगारेट तूं चोरून ओढ-तोस काय ! ” आणि मग त्यांनीं माझ्या दोनचार कानशिलांत लगावल्या. (रडतो) आम्हांला काय हात नव्हते वाटतं ? पण म्हटलं जाऊं द्या. आपण राहूंच नये या कंपनींत ! आतांच्या गाडीनं मी जातो कसा.

तारा०--वेडा कुठला ! चल घरीं. मी सांगतें केशवरावांना. पोरानं जरा मजा केली तर या म्यानेजरांच्या कां पोटांत दुखतं ?

छुग०--जेवायला बसलों तरी तसंच ! आम्हीं कांहीं मागावं तर तिकडे कुणी लक्षच देत नाहीं. गडीमाणसं--जो तो आम्हांला बोलणार !

तारा०--बरं पण आतां चल घरीं.

छुग०--तालीममास्तर तरी तसेच ! कधीं कामंही देत नाहीत ! दिलीच तर तीं कसलीं दासीविसींचीं. त्या बाबूवर मात्र नेहमीं चांगलीं चांगलीं कामं नेमतात. तो नको म्हणाला तरी त्याला पाठीलागून कामं देतात. तो चुकला तरी त्याला रागवत नाहीत. उलट त्याचं चुकलेलंच बरोबर म्हणतात. तेच आम्ही चुकलों तर खाडकन् तोंडांत देतात ! (रडतो) आम्हांला काय हात नसतात वाटतं !--शिकवतां तर कांहीं येत नाहीं पण उगीच मिजास !

तारा०--अरे असं बोलूं नये.

छुग०--बोलूं नये म्हणजे ? तुम्हांलासुद्धां तो शिकवायला पहातो. मला असा राग येतो--पण तुम्हीच कांहीं बोलत नाहीं. फार त्याचं प्रस्थ माजलं आहे !

तारा०—अरे तें असूं दे. चल घरीं. माझी खोली सोडून तूं आतां कुठं जाऊं नकोस, मग तर झालं ना ?

छग०—पण तुमच्यामुळंच मला सारे चिडवतात, आणि माझी भलतीच थडा करतात !

तारा०—अरे थडाच करतात ना? मग काय !

छग०—पण लोकांत आम्हीं आमची मंडळी अशी आहे तशी आहे म्हणून वढाई मारावी आणि यांनीं आम्हांला असं वागवावं म्हणजे काय !

तारा०—बरं, मी करतें त्याचा बंदोबस्त.—आजपासून कंपनीचे मालकच बदलून टाकतें.—हें बघ, तूं आपलं हें गांठोडं घरीं नेऊन ठेव,—नाहीं तर चल माझ्याच बरोबर. हो, पण काय रे छगन ! माझ्या खोलींत सकाळीं तुला एक अधेली सांपडली ना ?

छग०—मला ?—छे बुवा ! मी तुम्हांला आणून नसती दिली का ?

(साळू मार्गे येते.)

तारा०—मला तूं कुठं आणून देशील ! मी गेलें होतें आनंदरावांकडं. तुला कुठं ठाऊक होतं तें.—अरे, आज ध्यानीं मनीं नसतां एका चिटोऱ्याची दोनशें रुपये किंमत आली !

साळू—(स्वगत) चांगला धागा लागला ! कोण कोण होतं तेही कळलं ! बाईसाहेब काय लगवगीनं गेल्या पण ! हिच्या पाळतीवर आलें म्हणून बरं झालं. [साळू जाते.]

तारा०—तेव्हां हें बघ, आजपासून माझ्या खोलींतलीं सगळीं चिटोरीं नीट जपून माझ्याकडे आणून देत जा. आज हा एक नवीनच धंदा सुरू केला आहे, तेव्हां जरा रंग उडाला पाहिजे. ती तुला सांपडलेली अधेली तुझ्याजवळ आहेच, हे आणखी दोन रुपये घे आणि एक छानदार बॅलक अँड व्हाइट स्कॉच विहस्कीची बाटली आणून दे.

छग०—पण माझ्याजवळ अधेली देवा शपथ नाही.

तारा०—काळूच्या मेजवानीला खपली वाटतं सगळी ?

छग०—गुरुशपथ, मी ती—

तारा०—खर्चून टाकली !—म्हण ?—बरं, हा आणखी एक रुपया घे आणि यांतली अघेली राहील ती मला परत आणून दे. नाही तर हें बघ, रस्त्यांत पडली म्हणून सांगशील. [जातात.]

प्रवेश ३ रा.

—*—

स्थळः—कमलेचा दिवाणखाना,
(राधाबाई बसला आहे, कमला येते.)

कम०—तुम्हांला बराच वेळ तिष्ठत बसावं लागलं. येणार होतां तर अगो-
दर सांगून पाठवावं कीं नाही? मी घरीं लवकर आलें असतें. आज स्वारी
पुण्यास गेली आहे, उद्यांपर्यंत यायचे नाहीत. तेव्हां म्हटलं नीळकंठरावांच्या
आईना भेटून यावं, म्हणून त्यांच्याकडे गेलें होतें. त्यांनीं आग्रह केला, तेव्हां
तिथंच फराळ केला.—पण तुम्ही बोलत कां नाही? आणि तुमचा चेहराही
गंभीर कां दिसतो?

राधा०—गंभीर दिसतो?—कांहीं तरी कारणानंच दिसत असेल.—नाना-
साहेब पुण्यास गेले आहेत?

कम०—होय. बापुसाहेब अत्यवस्थ आहेत अशी तार आली, म्हणून त्यांना
जावं लागलं.—मी चहा मागवतें थांबा हं.

राधा०—नको, एवढ्यांत चहाबिहा कांहीं नको. (कमलेकडे कळवळ्यानें
पाहून) कमलाबाईसाहेब ! तुमच्या मनाला धक्का बसण्यासारखं कांहीं कळ-
वायचं माझ्या नशिबीं आलं आहे. तुम्हांला तें ऐकवेल तरी कसं ?

कम०—म्हणजे ! तुमच्या म्हणण्याचा अर्थ तरी काय?—स्वारीसंबंधानं
तर कांहीं नाही ना ?

राधा०—होय, त्यांच्याचसंबंधानं—

कम०—काय, स्वारीसंबंधानं? काय बरं? माझ्या काळजाचं पाणी झालं
आहे. बोला—बोला लवकर.

राधा०—बाईसाहेब ! आतां मन घट करून दुःख सोसल्यावांचून गत्यंतर नाही. असल्या गरीब गाईची देवालासुद्धां करुणा येळं नये ना ?

कम०—राधाबाई! मी काय समजूं ? शेवटचं काय तें एकदम सांगा. माझ्यानं नाही आतां धीर धरवत.

राधा०—तेंच सांगतं, नानासाहेब पुण्यास गेले पण—

कम०—पण काय ?

राधा०—जाण्यापूर्वी ताराजीला—

कम०—त्या नाटकांतल्या बाईसंबंधानं जर कांहीं बोलायचं असलं तर मी तें ऐकूं इच्छित नाहीं. मीं इतके दिवस असल्या गोष्टी ऐकल्या हीच माझी चुकी झाली. पतीच्यासंबंधानं चुगल्या ऐकणं, हें पत्नीचं शील नव्हे !—ते त्या तारेला भेटत असले तर ते कुणा स्नेहाच्या कामाकरितां भेटत नसतील कशावरून ?—आपण नाटकाला गेलों होतों त्या वेळीं ते पडद्यांत तारेला भेटले तेव्हांच मीं विचारलं, त्या वेळीं मीं कांहीं कामाकरितां गेलों होतों, असं नाहीं का ते म्हणालें ? आपले नीळकंठरावसुद्धां ती कृष्णाबाई म्हणून एका नाटक मंडळीची मालकीण होती तिच्याकडं जात. पण कशाकरतां ?—त्यांच्या एका मित्रानं लिहिलेलं नाटक त्या मंडळीनं बसवावं म्हणून ! मग हे तरी तशाच कांहीं तरी कामाकरतां कशावरून नसतील जात ?—त्यांच्या प्रेमाबद्दल, एवढासासुद्धां संशय घेणं मला शोभत नाहीं. म्हणून म्हणतें राधाबाई, ज्या गोष्टीमुळं माझ्या मनाला बाईट वाटतं, ती गोष्ट काढून तिच्यावर कशाला चर्चितचर्चण करितां ?

राधा०—तुमचं कसं का असेना—मला बोलायचं कारण नाहीं. पण तुम्ही जी आतां तुलना केलीत ती मात्र पार चुकली ! कृष्णाबाईच्या आणि तारेच्या योग्यतेंत जमीनअस्मानाचं अंतर आहे. शिवाय कृष्णाबाई म्हातारी आहे ! आणि नीळकंठराव कुठंही गेले तरी त्यांच्यावर टीका करण्याची कुणाची प्राज्ञा आहे ? तुम्ही माझ्यावर रागावा, वाटेल तें करा, पण मीं जर तुम्हांला हें दाखिलं नाहीं, तर मीं स्नेहधर्म पाळला नाहीं असं मला वाटेल. (पत्र दाखवून) हें तुमच्या पतिराजांचंच अक्षर ना ?—हें पत्र नानासाहेबांनीं काल रात्री ताराजीला पाठविलं. तिनं स्वतः आज सकाळीं हें मला दिलं ! [पत्र देते.]

कम०—(परत पत्र फेंकून) पण मीं तें काय म्हणून वाचावं ?

राधा०—काय म्हणून ? तुम्ही त्यांच्या अर्धांगी आहां म्हणून ! तुम्हांला कांहीं तरी अभिमान आहे ? असलं पत्र तुमच्या नवऱ्यानं त्या तसल्या बायकोला लिहावं का ?—जरा तरी शरम धरायची होती ! हें त्यांचं वर्तन सहन करणं न करणं तुमच्यावर आहे. आपला आपण मान राखला पाहिजे, समजलांत ? पतीवर किती का प्रेम असेना ! असल्या समजून उमजून केलेल्या अपमानाबद्दल कुणीही क्षमा करणार नाही !

कम०—त्यांनीं माझे सहस्र अपराध केले, तरी माझं प्रेम त्यांना क्षमाच करील. (पत्र वाचून थरथर कांपते) “ ज्याचं आयुष्य निस्सार होऊन ज्याला जीव नकोसा झाला आहे— ” [विचारांत बसते.]

राधा०—(स्वगत) हिला कांहींच वाटलेलं दिसत नाही !—माझ्या अंगाचा नुसता संताप झाला आहे. (उघड) तुम्हांला काय वाटतं आतां ?

कम०—कांहीं एक नाही.

राधा०—कांहीं एक नाही ?

कम०—तिकडच्या विरुद्ध कांहीं एक नाही. कारण हा तिकडचा दोष नव्हे—माझा आहे. त्यांचं आयुष्य निःसार होऊन त्यांना जीव नकोसा व्हावा हा माझा अपराध आहे. त्यांना हवं होतं तें माझ्यांत असतं तर त्यांना माझा कंटाळा येता ना. (दुःखानें) मला माझ्याबद्दल कांहींच वाटत नाही, पण त्यांच्या सुखाच्या आड मी आलें याबद्दल मला जास्त वाईट वाटतं.—हें पत्र तुम्हांला कुणी दिलं ?

राधा०—मी मघांशीच नाही सांगितलं, तारेनं स्वतः दिलं म्हणून ?

कम०—पण तिनं हें तुम्हांला द्यायचं काय कारण ?

राधा०—(कचरत) कारण—कारण—नानासाहेबांचा माझा परिचय आहे असं तिला कळलं, तेव्हां ती मुद्दाम माझ्या भेटली आली, आणि नानासाहेबांना म्हाझी पाठ सोडायला सांगा, म्हणून काकुळतीला येऊन तिनं मला सांगितलं, वाईसाहेब ! तुमच्याबद्दल तिच्या मनांत कांहीं वाईट नाही. ती कांहीं चांगली बायको नव्हे, पण तिला सुद्धां तुमची कांय येते !

कम०—(स्वगत) अरे देवा ! तिनं-तारेनं-एका कसबिणीनं माझी काँव करावी ? आणि कां, तर मला माझ्या पतीचं, प्रेम राखतां येत नाहीं म्हणून !—(उघड) राधाबाई ! तुमचं माझ्यावर प्रेम असेल असं मला वाटत होतं—

राधा०—हो आहेच.

कम०—तुम्हीं मला अतिशय दुःखी केलंत, आपल्या मुळीं भेटी झाल्या नसत्या तर फार चांगलं झालं असतं. तुमची गांठ पडण्यापूर्वी मी किती सुखी होतें !—तरी मला तुम्ही आवडत होतां.—माझं बरं करण्याच्या इच्छेनं हें केलं असं तुम्हांला वाटत असेल, पण मला तसं वाटत नाहीं.—आतां तर काय ! जिकडेतिकडे अंधःकारमय आणि भयाण दिसतं आहे !—मला दुःख द्यावं म्हणून एवढी खटपट कां केलीत ? मला त्यांच्या प्रेमाविषयीं संशय वाटावा म्हणून एवढा प्रयत्न कां केलांत ? आणि त्या प्रेमाला मी मुकलें, हें आज आतां धांवत येऊन सांगायचं तरी काय कारण ?—तुम्ही नसतां तर हें दुःख मला कधींच झालं नसतं ! भगवंतावर जशी माझी भक्ति आणि विश्वास आहे, तशी भक्ति माझ्या प्रियपतीविषयीं अंतःकरणांत बाळगून, तसा विश्वास त्यांच्या खरेपणाबद्दल धरून मी सुखांत-आनंदांत मेलें असतें !—राधाबाई !—कृपा करा आणि मला एकटीलाच असूं द्या. हीच तुमची शेवटची भेट !

(पायाजवळ पडलेल्या पत्राकडे पाहात दुःखांत चूर होऊन बसते.)

राधा०—या घटकेला तुम्हांला माझा राग आला असेल, पण एकदमच बरं वाईट सांगण्यांत स्नेहधर्म आहे असं मला वाटलं !—स्वप्नांत रहाण्यापासून कांहीं फायदा नाहीं.—बाईसाहेब ! तुमच्याबद्दल माझा जीव तिळतिळ तुटतो आहे. [थोडा वेळ कमलेकडे पाहून दरवाजापर्यंत जाते व क्रूरपणानं हंसून एकदम निघून जाते.]

कम०—(दीर्घ श्वास टाकून) ठरलं ! असंच करायचं.—असं केल्यावांचून त्यांच्या मार्गांतला आपला कांटा निघणार नाहीं ! त्यांच्या सुखाच्या आड मांच येतें आहे.—यांनीं त्या तारेला कांहीं वचनं दिलीं आहेत आणि तीं पूर्ण करायला हे तयार आहेत. यांनीं मला मृत्युमुखांत पाहूं नको म्हणून मागणं मागितलं आहे; आणि शेवटीं माझ्या शब्दाची थोडी तरी किंमत असूं दे,

म्हणून आर्जवं केलीं आहेत!—मी इथं आहे म्हणून ती यांच्या म्हणण्याला तयार नसेल! मी गेल्याकर सगळं कांहीं तिकडच्या म्हणण्याप्रमाणं होईल. पतीला ज्यापासून सुख तेंच पत्नीनं करावं—हाच खरा धर्म आहे!—या जिवाचा अंत करून त्यांच्या मार्गातून कायमचं नाहीसं व्हावं का?—छे: ! ही आत्म-हत्या! हें भयंकर पाप न करतां बद्रिकाश्रमीं बाबांच्या आश्रमांत जावं, त्यांना सर्व हकीगत सांगायची आणि ते जसं सांगतील तसंच करावं.—काय करायचं तें आत्तांच केलं पाहिजे.—हे उद्यां सकाळीं घरीं येतील—त्यांना माझ्याच्यानं पहाव-वणारसुद्धां नाहीं.—आठाला पांच मिनिटं आहेत. नऊ वाजतां मेल आहे. आत्तांच निघायचं.—पण मी कां गेलें याबद्दल त्यांना पत्र लिहून ठेवलंच पाहिजे. (टेबलाजवळ जाऊन पत्र लिहिते) “ प्राणनाथ ” (हुंदका येतो. नंतर धैर्य धरून पुन्हा सुरवात करते) “ मी बद्रिकाश्रमीं बाबांकडे जातें. मी कां जातें हें सोबतच्या पत्रावरून आपल्या ध्यानांत येईल.—आणि आपल्याला माझी गरज लागेल तेव्हां मी आपलीच आहे. आपली कमला. ” आटोपलं! (तारेचें पत्र घेऊन) हें यांत घालायला हवं. (पत्र बंद करते. गंगू येते) कोण, गंगू? बरी आलीस. मला आज घरीं जेवायचं नाहीं, बाहेर जायचं आहे.

गंगू—मग कपडे नकोत का बदलायला ?

कम०—कांहीं नको. आहेत हे बरे आहेत. तूं जा खालीं सांग.

गंगू—बाईसाहेब! आपण अगदीं थकून गेल्यासारख्या दिसतां, आणि आपलं तोंडदेखील उतरलं आहे.

कम०—आज माझं कपाळ दुखतं आहे. होईल मेलं बरं!

गंगू—पण आपण रात्रीं तिकडंच रहाणार ?

कम०—हो. मी परत यायची नाहीं.

गंगू—मला साळूनं बोलवलं आहे. जा म्हटलंत तर जाईन. दहाला परत येईन

कम०—जा, मला आतां त्रास देऊं नकोस—(गंगू जाते.)—आतां हें पत्र यांच्या या रोज वाचायच्या गीतेंत घालून ठेवावं.—पण स्वारीचं आल्याबरोबर तिकडे लक्ष कसं बरं जाईल?—ही माळ यांत घालून ठेवावी.—आतां आणखी कांहीं राहिलं नाहीं.—जाण्यापुरते पैसे घ्यावेत.—झालं.—(शालजोडी पांघरल्या-

वर)-हैं काय ? ही त्यांची तसवीर ! ही तर मला बरोबर हवीच !-त्यांचं माझ्यावर अत्यंत प्रेम होतं आणि माझ्या योग्यतेपेक्षां मी जास्त सुखी होतं. काजीलं सुखाचा शेवट दुःखांतच व्हावयाचा !-मी त्यांना आतां दुसरीच्या स्वाधीन करतं आहे. त्या दुसरीवर त्यांचं प्रेम अतोनात आहे. इथं आवडी-नावडीचा प्रश्न नाही ! त्यांच्या सुखाचाच प्रथम विचार केला पाहिजे. हा जीव त्यांवरून ओवाळून टाकीन !-हे गृहदेवते ! मी आतां इथून जातं आहे पण मी तुला कधीही विसणार नाही. त्यांना सुखी ठेव आणि निरंतर त्यांच्यावर कृपादृष्टि असू दे. [जाते. पडदा पडतो.]

अंक ४ था समाप्त.

अंक ५ वा.

—:~:—

प्रवेश १ ला.

—:~:—

स्थळ—रस्ता.

नीळ०—नानासाहेब घरीं नाहींत; कुठं गेले? ते केव्हां भेटतील आणि केव्हां त्या आनंदरावाला या चाबकाखालीं बडवीन, असं मला झालं आहे. कमलेच्या अंगावर हात टाकायला याला शरम कशी वाटली नाहीं? इकडे कमलाही बद्रिकाश्रमी निघून गेली. खरंच, कमलेच्या कोमल मनावर या प्रकारांमुळं भयंकर परिणाम झाला असला पाहिजे.

[एक वर्तमानपत्र विकणारा मुलगा ' कालकूट दोन दिडक्या ' करीत येतो.]

मुल०—कालकूट! कालकूट! ताजी खबर! ताजी खबर! नानासाहेब आणि ताराजी! दोन दिडक्या! दोन दिडक्या!

नीळ०—नानासाहेब आणि ताराजी! हें काय आहे बुवा? ए पोरा, एक अंक दे रे! (मुलाला दोन दिडक्या देऊन अंक घेऊन वाचतो.) काय! या कालकूटानं—हलकटानं कमलेच्या निर्मळपणाला डाग लावूं पहावा काय! आणि नानासाहेबांची नाचक्री करून त्यांची लोकमान्यता कमी करायला हें कालकूट पहात आहे काय!—हलकट—पशु कुठला! हा एडिटर कोण आहे मला पाहूं या! (वर्तमानपत्राच्या शेवटीं वाचतो) “ सखाराम धोंडदेव गोडसे यांनीं मालकाकरितां हें पत्र आपल्या मातंग छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें. ” ठीक आहे. हीच कामगिरी अगोदर बजावली पाहिजे. पहिल्यानं कालकूटाकडे मोर्चा फिरवूं या. [जातो.]

(पडदा वर जातो. कालकूटपत्राचें ऑफिस. सखारामपंत एडिटर खुर्चीवर बसून टेबलावर पडलेले कागद वाचीत आहेत.)

सखा०—अलीकडं कांहीं चळवळ नव्हती तेव्हां पत्रांत काय लिहावं ही पंचाईत पडे ! चळवळ नसली कीं आम्ही एडिटर उपाशीच मरायचे ! तेव्हां या खुर्चीवर बसून आम्हांलाच कांहीं चळवळी उपस्थित कराव्या लागतात. आजच्या अंकाचा खप विलक्षण चालला आहे. [चाकर येतो.]

चाक०—नीळकंठराव आल्याती.

सखा०—(घाईनं) कोण, नीळकंठराव ? जा. जा. त्यांना वर घेऊन ये. [चाकर जातो. नीळकंठराव येतात.]

या. आपला माझा प्रत्यक्ष परिचय नाही. आपण माझ्याकडं आलां हा माझ्यावर मोठा अनुग्रहच झाला. त्यांतल्या त्यांत आपण माझे व्यवसायबंधु असल्यामुळं, बंधुप्रेमानं—

नीळ०—आपलं बंधुप्रेम कसं काय आहे, तें मागाहून पाहतां येईल. प्रथमतः मी ज्या कामाकरितां आलों आहे तें काम आटोपलं पाहिजे. (कालकूटाचा अंक दाखवून) हा मजकूर आपणच लिहिलांत का ?

सखा०—नाहीं, मीं लिहिला नाही. पण तो खरा असल्याबद्दल माझी खात्री आहे. मोठ्या-फार मोठ्या गृहस्थाकडून तो मिळाला आहे.

नीळ०—(ओंठ चावून) अस्सं ? (चाबूक सरसावून) तर मग मी प्रथमतः तुम्हांला निखून सांगतो, यामधील एकही गोष्ट खरी नाही. इतकंच नव्हे तर एका थोर गृहस्थाची व त्याच्या कुटुंबाची अब्रू मलीन करण्याच्या हेतूनं जाणूनबुजून हें केलेलं आहे. आणि याबद्दल तुम्ही एकटे जबाबदार आहां ! तुम्हांला जड जाईल !

सखा०—रावसाहेब ! आपला हा राग अगदीं गैरवाजवी आहे. माझ्या बाबतींत अशी चमत्कारिक आणि कडक भाषा वापरायचं कांहीं कारण नव्हतं. बाकी, आपल्याला बोलण्याचा अधिकार आहे. आपण एक मोठे स्वयंस्फूर्तीचे लेखक आहांत—आणि अशा लेखकांच्या अंगी थोडा विक्षिप्तपणा असतोच. —पण जाऊं द्या तें ! तुमचा आणि नानासाहेबांचा स्नेह असेल तेव्हां तुम्हांला राग येणं स्वाभाविक आहे. पण आम्ही वर्तमानपत्रकर्ते अशा खासगी गोष्टीकडे लक्ष देऊन आमचा गुणकारी, मटुण्याला ताळ्यावर आणून पावन करणारा

कोरडा जर आवरून धरला तर आमचं कर्तव्य आम्हीं बजावलं असं होणार नाही. आमचं कर्तव्य-आयचं उच्चतम कर्तव्य-आमची सार्वजनिक जबाबदारी यांपासून आम्हीं कधीही पराङ्मुख होतां कामा नये.

नीळ०—मी पुन्हा बजावतो कां ही सर्व गोष्ट खोटी आहे आणि तुम्हीं त्याबद्दल माफी मागितली पाहिजे.

सखा०—माफी ? अहो रावसाहेब ! आपण स्वप्नांत आहां. माफी ! मी माफी मागणार ! एकदां लिहिलेलं मी कधीही मागं घेणार नाहीं.—तें खरं असल्याविषयीं माझी पूर्ण खात्री आहे. सत्याकरितां मरायलाही मी तयार आहे. सत्य तें सत्य ! ' सत्यमेव जयते ' सत्याचा सर्वदा जयच व्हायचा ! नानासाहेबांना वेलाशक सांगा कां या मोठमोठ्या लोकांमध्ये अनीतीचा जो एवढा प्रसार झाला आहे तो लोकांच्या नजरेस आणावा, या उच्च हेतूनं प्रेरित होऊनच मी लेख लिहित असतो. या लेखाबद्दल तर मला बिलकुल वाईट वाटत नाही. माफी ! नानासाहेबांना त्यांच्या या दुर्व्यसनाबद्दल शरम वाटली तर हा मी एक सार्वजनिक फायदाच केला असं समजेन !—आणि त्यांच्या मनांतु जर माझ्यावर फिर्यादच करायची असली—

नीळ०—अरे कुठ्या ! (पुढें सरसावतो. सखारामपंत खुर्चीमागें जातो.) तूं फिर्यादीचीच इच्छा करतो आहेस नाही ? खटला झाला कां तुझं नांव प्रसिद्ध झालं ! तुला शिक्षा झाली कां तुझ्या पत्राचा खप वाढला ! मग तुझा आनंद गगनांत मावेनासा होईल ! पण तुझ्या नशिबीं तें नाही. तुमच्या धंद्याच्या ह्या सगळ्या नीच खुब्या मला समजतात बरं ! तुझ्यासारख्या हलकट आणि भागूबाई पत्रकाराशीं निराळ्याच तऱ्हेनं वागलं पाहिजे.

[सखारामपंताच्या अंगावर सारखे कोरडे उडवतो.]

सखा०—अरे बापरे—अरे देवा—अरे धांवा कुणी—अरे हा भारतोय—हा माझा जीव घेतोय—अहो धांवा हो धांवा !

नीळ०—(त्याच्यावर पाय देऊन) आतां कसं वाटतं ?

[ताराजी येते.]

तारा०—मी दुर्गवीत सडत पडलेली गाय का ?

[अं०५ वा प्र. १ ला पृ. ८९]

तारा०—(हंसून) काय एडिटरसाहेब ! सगळीं हाडं विस्कळून गेलीं ? कुणी गोळा करायला नाहीं का ?—असंच बक्षिस पाहिजे मेल्या तुला ! अं—हं—उठूं नका एडिटरसाहेब ! अहाहाहा ! काय तुमचा चेहरा आनंदी दिसतोय !

सखा०—मला मारलं काय ! वरं आहे ! तुमच्यावर फौजदारी करतो—पोलीसला बोलावतो—पोलीस—

नीळ०—काय, माफी मागतोस कीं नाहीं ?

सखा०—नाहीं—कधीं नाहीं मागणार.

[नीळकंठराव त्याला मारायला थांबतो.]

तारा०—(नीळकंठरावास) जरा थांबा ! तुम्ही कोण तें कांहीं मला ठाऊक नाही—पण आपण सरकसवाले दिसतां ! मला त्याच्याजवळ थोडं बोलायचं आहे तें बोलतें मग घ्या तुम्ही त्याला रंगणांत ! काय रे, तूं आपल्या हलकट पत्रांत माझ्यावर कां थुंकी झाडली आहेस ? ती चाटून परत घे. कृढीसारखी भुरक म्हणजे भूक लागणार नाही ! प्रख्यात गुणवती नटीला नानासाहंबाशीं कांहीं एक करायचं नाही, समजलास ? तो आपला शुकाचार्याचा अवतार आहे.—असल्या व्यवहारांतला नव्हे तो. अन् मेल्या ! मी दुर्गंधीत सडत पडलेली गाय का ? माझ्यावर कां रे मेल्या गहजब उडवलास ?

सखा०—(नीळकंठरावास) मी तुमच्यावर फौजदारी करीन. माझ्या घरांत येऊन मला मारलंत काय !

नीळ०—बेलाशक कर. फार तर मला थोडासा दंड होईल,—इतकंच ना ? त्यांत काय आहे ? असल्या कुठ्याला मारण्याबद्दल हें एवढं प्रायश्चित्त कांहीं फार नाही !

तारा०—आतां आपण चार दिवस पडूनच रहा. आपली हड्डी बरीच नरम झाली आहे ! अगर्गई !

सखा०—अरे बाप रे ! मीं काय करावं असं तुम्ही म्हणतां ? माझा मुळींच अपराध नाही हो ! तो मजकूर आमच्या दुय्यम संपादकानं मला कळवल्याशिवाय घातला हो—तो आतां बाहेर गेला आहे.—पण तुम्ही आनंदराव इनामदाराना गांठा ना ? त्यांनींच तो लेख लिहिला !

नीळ०—नाहीं, त्याला आतां गांठणारच आहे. पण तुझ्यावरची जबाबदारी कुठं जाते ? प्रायश्चित्तं तुलाच भोगलं पाहिजे.

तारा०—होय का ? त्या मेल्या आनंदरावानं लिहिला का ? त्या मेल्या आनंदरावाची गांठ पडूं द्या, पायपोसांनींच सडकतें.—आमची कंपनी आतां बाहेरगांवीं जाणार आहे. तेव्हां माझ्यासंबंधानं लिहिलेलं सगळं परत घे नाही तर माझ्याशीं गांठ आहे, समजलास ? (नीळकंठरावांस) आतां धरा तुमचं जनावर रंगणांत ! मी जातें आतां.

[ताराजी जाते. तिच्या मागोमाग सखारामपंत पळून जाण्यास पहातो. नीळकंठराव त्यास अडवतो.]

नीळ०—ही असली गडबड माझ्याजवळ चालायची नाही. माझ्या मनाचं समाधान होईल तेव्हांच तुला सोडीन. आनंदराव एक गाढव तर तूं सात गाढव ! त्यानं लिहिलं आणि तूं छापलंस ! आनंदराव किती किंमतांचा मनुष्य आहे तुला ठाऊक असलंच पाहिजे. कारण लोकांच्या चरित्रांतलीं घाण—दुर्गंधीनं आणि काळोखानं भरलेलीं ठिकाणं तुझ्या पूर्ण माहितीचीं ! तुला पळायला मुळींच वाट नाही ! माफी मागून येत्या अंकांत शब्दान् शब्द परत घेतोस कीं नाही ? (सखारामपंत रागानें पहातो) जर तुला कबूल नसेल तर त्याचा परिणाम काय होईल तो पहा. एकदां कोरडे उडवलेत तसेच मी पुनः उडवीन, आणि ही भुमका गांवांत कळली म्हणजे ज्यांची ज्यांची तूं आजपर्यंत निंदा केली आहेस, ते अशाच रितीनं तुला मरे मरेपर्यंत मारतील. फिर्यादीची तूं आशाच करूं नकोस. या शहरांत तर कांहीं आतां तुझी धडगत नाही. पण येत्या अंकांत जर तूं आपला गाढवपणा परत घेतलास तर मी तुझ्या वाटेलाही जाणार नाहीं. सांग, कोणचं पत्करतं आहे तें ?

सखा०—(भीतीनं) वरं तर. तुम्हांला जसं हवं असेल तसं मला लिहून द्या, म्हणजे मी तें येत्या अंकांत घालतो. ताराजीची मला कांहीं मोठीशी किंमत नाही.—पण मी तुमच्यावर फौजदारी केल्याशिवाय राहणार नाहीं.

नीळ०—(हंसून) तूं माझ्यावर फौजदारी करच. माझा पत्ता माहीत आहेच तुला,—वरं (कागद घेऊन त्याच्यावर थोडेंसें लिहितो.) वाच.

सखा०—(रडत) “ आम्हीं गेल्या खेपेस स्फुटलेखामध्ये एका निराधार आणि खोट्या बातमीवर विश्वास ठेऊन, अविचारीपणाने श्री. नानासाहेब व श्री. सौ० कमलाबाईसाहेब यांच्यासंबंधाने बेअब्रू करणारी टीका केली, हा आमच्याकडून त्या उभयतांचा मोठा अपराध झाला आहे. त्याबद्दल आम्ही त्यांची सपशेल माफी मागतो. ”

नीळ०—हा मजकूर शब्दशः स्फुटलेखांच्या प्रारंभी घातलास म्हणजे मी तुझं काळं तोंड पाहणार नाहीं. पण जर घातला नाहीस आणि मला पुनः चिडवण्यासारखं जर कांहीं केलंस तर मात्र याद ठेव. माझ्यावर खटला करण्यापूर्वी नीट दहा वेळां विचार कर.—मी आपला खटला स्वतः चालवीन आणि तुझा पुरा धुव्वा उडवून देईन ! माझ्याशीं अतिप्रसंग कुणीही करूं नये.—तुला जर माझ्यावर वारंट काढायचंच असलं तर आज मात्र मी खास सांपडेन. उद्यां कदाचित् मी घरीं नसेन. (सखारामपंत अंग चोळतो.) तुला मारल्यामुळं मला फार आनंद होतो आहे. दुसऱ्या खेपेला मला व्यवसायबंधु म्हणतांना माझं बंधुप्रेम कसं असतं याचा नीट विचार कर. येतो आतां. [नीळकंठराव जातो.]

सखा०—काय विक्षिप्त गृहस्थ आहे हा ! आला तो मारितच सुटला ! वरं झालं ती घरीं नव्हती. [पडदा.]

प्रवेश दुसरा

स्थळ—बाबासाहेबांचा दिवाणखाना.

(बाबासाहेब व नानासाहेब येतात.)

बाबा०—एकूण कमलाबाईसाहेब निघून गेल्या म्हणून मीं ऐकलं तें खरं !

नाना०—ती निघून गेली नाहीं, तर तिला माझ्यापासून मांगपणानं—निर्दयपणानं—क्रूरपणानं हाकून—हाकून लावली ! हें पत्र मुद्दाम मिळवून तिला कुणी दिलं, यावरून असं नाहीं का होत, कीं कुणी तरी माझ्यासंबंधानं किळीस उत्पन्न करण्यासारख्या खोट्यानाट्या गोष्टीही तिच्या मनांत भरवून दिल्य असल्या पाहिजेत ? माझ्याच्यानं बोलल्यावांचून राहवत नाहीं—

बाबा०—बोलाच. अगदीं स्पष्ट सांगा-बिलकुल संकोच नको. आमच्या कुटुंबानं हें सगळं केलं, हेंच तुम्ही सांगणार ना ?-कांहीं आश्चर्य नाही! (नानासाहेब आश्चर्य वाटून विचारांत पडतात असें पाहून) नानासाहेब ! विचारांत पडूं नका. मी पुन्हा सांगतो, आमच्या कुटुंबाच्या हातून अशी कोणचीही नीचपणाची गोष्ट होण्यासारखी नाही की, त्याचं मला आश्चर्य वाटेल. म्हणजे म्हणतो या कृष्ण कारस्थानाचा उगम कुठून झाला तें तुम्ही मला सांगा म्हणजे माझ्यानं जर तुमची नुकसानी भरून येण्यासारखी असेल, तर ती भरून काढायला मी तयार आहे.

नाना०—आपल्या कुटुंबाचा या कृत्याशीं संबंध आहे, असं आत्तांच गंगूनं मला सांगितलं. पण कमलेजवळच्या त्यांच्या ममतेच्या वर्तनावरून, त्या असं करतील असं मला वाटत नाही. तेव्हां गंगूला कळलेलं खोटं असावं. तरी पण—

बाबा०—तसं कशाला ? आत्तांच या गोष्टीचा निकाल लावून घेऊं. (दाराशीं जाऊन) जरा बाहेर ये.

राधा०—(आंतून) कशाला ?

बाबा०—तसंच कांहीं काम आहे. [राधाबाई येते.]

राधा०—कोण त्रास आहे ! [नानासाहेबांस पाहून स्तब्ध होते.]

बाबा०—हे नानासाहेब इथं आले आहेत आणि त्यांच्याच वतीनं मी तुला एक प्रश्न विचारणार आहे, त्याचं सरळ उत्तर तुझ्याकडून मिळालं पाहिजे. (पत्र दाखवून) हें पत्र नाटकांतल्या तारेकडून तूं आणलंस किंवा नाही ? आणि त्यांत ही बनावट अक्षरं घुसडून, तूं स्वतः काल संध्याकाळीं तें कमलाबाईसाहेबांना दिलंस किंवा नाही ?

राधा०—तुम्ही काय म्हणतां तेंच मला समजत नाही.

नाना०—बाईसाहेब ! करून सवरून पुन्हा त्या गांवचेच नाही—

राधा०—नानासाहेब, माफ करा. असलं बोलणं ऐकून ध्यायची मला संवय नाही. तुम्ही शुद्धीवर नाही वाटत ?—आणि आमचे हेही आज स्वतःला विसरलेले दिसतात !—मला तारेसंबंधानं कांहीं एक माहिती नाही. माझी आणि कसबिणीची ओळख असण्याचा संबंध काय ? तुमची आणि त्या रांडेची जान-

— पछान आहे असं सगळं गांव बोलत आहे ! आनंदराव मला ही गोष्ट सांगत होते !

नाना०—(संतापानें) ठीक आहे ! आनंदराव, तुझ्या गप्पा तुझ्या घशांत कोंबान तरच नांवाचा नानासाहेब !

राधा०—(आश्चर्य व कुत्सितपणानें) अग बाई ! ही गप्पच का एकूण ! काय तरी बाई ! सगळ्या हकीगतीवरून मला तर वाटत होतं की, हें सगळं खरं आहे म्हणून ! (नानासाहेब संतापून लाल होतात.)

बाबा०—मेहेरबानी कर. एका प्रश्नाचं उत्तर दे. तारेसंबंधानं तुला कांहीं एक माहिती नाही—आतांच तूं असं म्हणालीस—तर काल सकाळीं तूं आनंदरावांच्या घरीं तारेला कां भेटलीस ?

राधा०—अहो महाराज ! आपण केव्हांपासून ही पोलिशी सुरू केली ?

नाना०—बाईसाहेब ! तुम्ही अशी शपथ घेतां का, कीं माझ्या कमलेनं मला सोडून जावं, म्हणून तुम्हीं कांहींएक केलं नाही किंवा बोललां नाही ?

राधा०—अग बाई ! कमलाबाईसाहेब उठून गेल्या कीं काय ? मला वाटतज्ज होतं, त्या जातील म्हणून ! आपले स्नेही नीळकंठराव यांच्याकडे करा ना तपास ! ते इथं असतांना त्या दोघांचा बराच रस पाघळत असे—सगळ्यांना ठाऊक आहे.

बाबा०—कांहीं तरी शरम धर ! शरम धर !

राधा०—आपल्याला इतकं वाईट वाटायला नको. मला तर हसूच येतं ! नानासाहेबांचाच हा सगळा प्रताप आहे. हे नेहमीं तारेकडे जातात हें त्यांच्या बायकोला माहीतच होतं. मला आनंदरावांकडून कळलेलं सगळं मीं तिला सांगितलं होतं. तिला कां म्हणून अज्ञानांत ठेवायची ! आणि तिला तरी नानासाहेबांची कुठं पर्वा होती ! ती आपली नीळकंठरावावरच जास्त खुष असे.

नाना०—तुम्ही—तुम्हीच का बोलतां हें ?

राधा०—होय, मी—मीच बोलतें ! काय तुमचं म्हणणं आहे ? (बाबासाहेबांस) आपल्या या स्नेहाचं डोकं ठिकाणावर नाही—त्यांना जरा बाहेर घेऊन जा. असल्या किळीसवाण्या गोष्टीबद्दल चर्चा करणं मला प्रशस्त वाटत नाही—नानासाहेबांना तारेचा नाद लागला हा कांहीं माझा अपराध नव्हे—

नाना०—बाईसाहेब ! आपला समज चुकीचा आहे. तारा ही आमच्या गणपतरावांची बायको. ती दोन वर्षांपूर्वी उठून गेली. मी जो तिच्याकडे जाई तो तिनं हें नाटक सोडावं आणि गणपतरावांची अब्रू वांचावी म्हणून ! मी जों तिला पत्र लिहिलों तीं त्याच्याकरतां. आनंदरावाला या सगळ्या गोष्टी माहीत असल्याच पाहिजेत. कारण तारा आज दीड दोन वर्षे त्याची रखेली आहे.

राधा०—छत् ! मला नाही हें खरं वाटत !

नाना०—तुम्हांला खरं वाटो किंवा खोटं वाटो—मला काय करायला आहे. बाबासाहेब ! इथं थांबण्यांत आतां कांहीं अर्थ नाही. बाईसाहेब ज्या अर्थी सगळ्या गोष्टी नाकबूल करीत आहेत—

बाबा०—जरा थांबा. बाईसाहेब नाकबूल करीत असतील, पण मी नाकबूल करीत नाही ! बाईसाहेब बोलत नाहीत, पण त्यांनीं आपल्या नवऱ्याला—मला—त्यांच्या वतीनं बोलण्याचा अधिकार दिला आहे ! बाईसाहेबांना हें कबूल आहे कीं त्यांनींच तारेकडून दोनशें रुपयांला हें पत्र घेऊन तुमच्या कुटुंबाला नेऊन दिलं !

राधा०—काय ! काय !

बाबा०—बाईसाहेब ! मेहेरबानी करून मला मध्येच अडवूं नका. आपल्या उभयतांच्या अंतःकरणाचे प्रवाह एकच असल्यामुळं, आपले अव्यक्त मी स्वच्छ बोलूं शकतो. (नानासाहेबांकडे वळून) बाईसाहेब आणखी असंही म्हणत आहेत कीं त्यांचे प्रिय मित्र आनंदराव इनामदार यांनीं दिलेल्या तुमच्या व तारेच्या काल्पनिक संबंधाची बातमी त्यांना खरी वाटली, म्हणून त्यांनीं हा एवढा उपद्राप केला—आणि या बातमीवर विश्वास ठेवूनच तुमच्याविषयी तुमच्या कुटुंबाच्या मनांत अविश्वास उत्पन्न करून, त्यांनीं त्यांच्या मनाच्या शांततेचा जितका करवेल तितका भंग केला. यांत त्यांचा हेतु शुद्ध—सरळ होता—म्हणजे कुचाळीची आवड आणि व्यक्तिविषयक द्वेषाची तृप्ति करून घेणं ! अर्थात् बायकी ! आहे तें स्पष्ट—खरं खरं बोलणंच चांगलं !—तुम्हीच पहा, बाईसाहेब कांहीं या गोष्टी नाकबूल करीत नाहीत. आतां त्यांनीं मीन स्वीकारलं आहे हें आपण पहातच आहां !

राधा०—(बाबासाहेबांकडे पाहून दांत चावून) हेर-हेर कुठले !

[रागाने जाते.]

नाना०—(स्वगत) हा घरगुती प्रकार मी पहायला नसतो तर वरं झालं असतं. (उघड) बाबासाहेब ! हा प्रकार पाहून मला फार वाईट वाटत आहे.

बाबा०—मलासुद्धां फार वाईट वाटत आहे—अंतःकरणापासून वाईट वाटत आहे ! नेहमीं कशा ना कशावरून मला दुःख होतंच, पण आज मात्र त्याची परमावधि झाली. कारण तुमच्या निरपराधी साध्वी पत्नीचा निष्कारण छळ झाला हो ! मला आज सकाळपर्यंत या प्रकरणाबद्दल कांहीं एक माहीत नव्हतं, नाही तर मी खातीनं हा दुःखदायक प्रसंग तुमच्यावर येऊं दिला नसता. तरी पण देवू करो आणि तुमची आणि तुमच्या प्रियपत्नीची लौकरच भेट होऊन आनंदीआनंद होवो !—हे घ्या पत्र. याची किंमत पैशानंच पुरी झाली नाही, दुसऱ्या कित्येक गोष्टी भरीला घालाव्या लागल्या. या नीचपणाच्या सवद्याबद्दल बाईसाहेबांना आतां कदाचित् वाईटही वाटत असेल तेव्हां माझ्या कुटुंबाकडून जो हा अपराध झाला आहे, त्याबद्दल आपण तला क्षमा करा.

नाना०—खरोखरच तुमचं आयुष्य फार दुःखांत जात असेल !

बाबा०—जात असेल ! तुमची नसती कल्पना आहे.—बहुतेक सर्वांनाच कमीअधिक प्रमाणानं हीं संसारदुःखं सोसावीं लागतात. इतरांप्रमाणं मलाही तीं सोसलींच पाहिजेत.—तुम्ही आतां आनंदरावाला गांठणारच असाल ?

नाना०—अर्थात् ! त्याला गांठून त्याची कोरड्याखालीं अशी चामडी लोळवितो कीं त्याच्या अंगावर एक केसभरसुद्धां जागा मोकळी राहूं नये !

बाबा०—अस्सं—असंच पाहिजे ! (मूठ वळून) नानासाहेब ! तुम्हांला सांगायला नकोच, या मुलाकरितां हो, नाही तर त्या हरामखोराला केव्हांच गोळी घालून मार केला असता ! पुष्कळांना मी असं कां केलं नाहीं, म्हणून आश्चर्य वाटत असेल. पण माझ्या बाळाला—त्या गरीब पोराला—हें सगळं कळून, खरं

त्याच्या कानावर गेलं असतं. त्याचं माझ्याशिवाय काण आहे ? इच्या पापांवरुन त्याला प्रायश्चित्त घ्यायला लावावं तर आपल्या आपल्याच पायावर दगड पाडून घेतल्यासारखं होईल ! तिला घरांतून लून दिलं—त्या जारिणीचा खून केला—कांहीं केलं तरी सगळ्यांचा एकच ! अपकीर्ति ही ठेवलेलीच ! आणि अपकीर्तीचा डाग तर कधीही जात नाही.—तुमची गांठ अगदीं निराळी आहे.—तुमच्या पत्नीच्या वर्तना शंका येणं शक्यच नाही. पण माझ्या—अरेरे !—जगांतल्या बहुतेक दुःखांदा स्त्रियांनाच जबाब द्यावा लागेल.

नाना०—(स्वगत) आतां इथं थांबणं म्हणजे यांना जास्त दुःख देणं आहे. (उघड) बरं, मी येतो आतां.

बाबा०—मी स्वतःविषयीच बोलत राहिलो, माफ करा.—मग तुम्ही बाकाश्रमीं आज रात्रीच जाणार असाल ?

नाना०—होय. कारण वेळ दवडण्यांत अर्थ नाही. तिला भेटून तिचं मनाचं दुःख दूर करीन तेव्हांच मला चैन पडेल. आपल्याला विनाकागण न्याझाला. येतो तर !

बाबा०—या. (नानासाहेबांस दरवाजापर्यंत पोहोचवून परत घेतात या गोष्टीचा आज निकाल लावलाच पाहिजे.

(आंत जाऊन राधाबाईला हात धरून आणतात.)

राधा०—उगीच कां हा त्रास ? माझा हात सोडा. तुम्हांला कांहींच कवाटत नाही ?

बाबा०—बरोबर आहे ! मला—तुझ्या नवऱ्याला—तुझा हात धरायला लाज वाटली पाहिजे ! विलक्षणच हें ! पण मला तुला कांहीं सांगायचं आहे. आतां नाही उद्यां तें सांगायची पाळी येणारच होती, पण आजच आली त्याला उपाय नाही.—बैस या इथं. मी थोडक्यांत सांगणार आहे पण तें शांतपणानं तुला ऐकून घेतलं पाहिजे. (ती बसते)—आतांच तूं मला हेर म्हणालीस ! तुझ्यावर हेरासारखी टेहळणी करायचं माझ्या कधीं मनांतसुद्धां आलं नाही.—तुला माझं लग्न झालं त्या वेळीं माझं जीवित, सुख, नावलौकीक हीं सारीं मी तुझ्या

IRBK-0100082

IRBK-0100082

IRBK-0100082